

Romi u makedonskom društvu od druge polovine XX. stoljeća do danas

---

Durmiš, Denis

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:015755>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INDOLOGIJU I DALEKOISTOČNE STUDIJE
DIPLOMSKI STUDIJ: ROMISTIKA

Denis Durmiš

**ROMI U MAKEDONSKOM DRUŠTVU OD DRUGE
POLOVINE XX. STOLJEĆA DO DANAS**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ljatif Demir

Komentor: Fatime Demir, mag. prim. educ.

Zagreb, rujan 2020

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF INDOLOGY AND THE FAR EASTERN STUDIES
GRADUATE PROGRAMME: ROMISTICS

Denis Durmish

**ROMA IN MACEDONIAN SOCIETY FROM THE SECOND
HALF OF THE XX CENTURY TO THE PRESENT**

Master's thesis

Mentors: dr. sc. Ljatif Demir

Fatime Demir, mag. prim. educ.

Zagreb, September 2020

Sažetak

U radu se analizira proces razvitka romskog jezika i kulture kroz proces emancipacije Roma u Republici Makedoniji nakon Drugog svjetskog rata. Rad otkriva sve važne osobe koji su učestvovali u tom procesu i koji su na određeni način stvorili elitu u obrazovanju i kulturi Roma u Republici Makedoniji. U borbi za vlastitu emancipaciju u makedonskoj kulturi Romi se suočavaju s velikim poteškoćama, odnosno s marginalizacijom, getoizacijom, segregacijom i diskriminacijom. Ipak, Romi su ostvarili veliki napredak i u području obrazovanja i kulture. Stvorili su uvjete da se romski usmeni jezik zapisuje te da postane pisani jezik i da se Republika Makedonija navodi kao država u kojoj je tiskana prva Gramatika romskog jezika na romskom jeziku. Svijetu su podarili i kazalište koje je svojim radom uvršteno u popis svjetske kulturne baštine, kako u teoriji kazališta tako i u svjetskoj kazališnoj antologiji.

Ključne riječi: Romi, romski jezik, romsko kazalište, emancipacija, integracija.

Summary

The paper analyzes the process of development of the Romani language and culture through the process of emancipation of Roma in the Republic of Macedonia after the Second World War. It also reveals all the important personalities who participated in that process and who, in some way, created an elite in the education and culture of Roma in the Republic of Macedonia. In the struggle for their own emancipation in Macedonian culture, the Roma face great difficulties, i.e. marginalization, ghettoization, segregation and discrimination. Nevertheless, the Roma have made great progress in the area of education and culture as well. They have created conditions for the Romani oral language to become a written language, and the Republic of Macedonia is listed as a country where the first Romani Grammar was printed on Romani language. They also gave the world a theater that has been included in the list of world cultural heritage, both in theater theory and in the world theater anthology.

Keywords: Roma, Roma language, Roma theater, emancipation, integration.

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Povijest Roma u Makedoniji	3
2.1. Romi u Makedoniji neposredno prije i poslije završetka Drugog svjetskog rata.....	9
3. Proces emancipacije.....	12
3.1. Povijest emancipacije i osnaživanja Roma u Europi i njezin utjecaj na Rome u Makedoniji	13
3.2. Emancipacija kao preduvjet za razvitak kulture i jezika Roma u Makedoniji.....	20
4. Romi u makedonskom društvu nakon Drugog svjetskog rata	22
4.1. Demografske promjene, stambeni uvjeti i stvaranje novog “romskog geta”	22
4.2. Važne osobe i institucije koji su Romima donijeli napredak u Makedoniji.....	26
4.3. O velikom učitelju - Šaipu Jusufu	28
4.4. Victor A. Friedman i njegova velika pomoć romskom jeziku	34
4.5. Teatar Pralipe	41
4.6. Kultura, romski jezik i obrazovanje Roma nakon 1990. god.....	49
4.7. Analize o obrazovanju i kulturi Roma u periodu 1990. – 2020.	53
5. Zaključak.....	58
Literatura	61

1. Uvod

Romi u Makedoniji imaju bogatu kulturu i tradiciju koja je spletom različitih povijesnih okolnosti bila suočena s brojnim iskušenjima. Romski jezik kao bitan dio kulturnoga, nacionalnog i osobnog identiteta se stoljećima čuvao i prenosio na mlađe generacije isključivo usmeno, a krajem XX. stoljeća i pisanim putem koji je omogućila pojava prve romske gramatike u svijetu koja je bila zajedničko autorstvo Roma i neroma.

Kultura i obrazovanje su ključne za interkulturalnu integraciju Roma zbog njihova specifičnog načina života, ali i zbog njihove višestruke marginalizacije u makedonskom društvu prije i poslije Drugog svjetskog rata. Romi su shvatili da kultura i njihova uključenost u odgojno-obrazovni proces može biti oruđe s kojim se smanjuje stupanj marginaliziranosti Roma u odnosu na većinsko stanovništvo.

I pored toga što su Romi više od 700 godina na makedonskom tlu, većinsko stanovništvo, i danas, ne primjenjuje ozbiljan i u praksi vidljiv inkluzivan proces.

Ovaj rad se bavi povijesnim, kulturnim i društvenim položajem Roma u makedonskom društvu od druge polovine XX. st. do danas.

Rad se sastoji od 3 poglavlja.

U prvom poglavlju *Povijest Roma prije Drugog svjetskog rata u Makedoniji* se prezentiraju povijesni dokumenti koji dokazuju prisutnost Roma na tlu Makedonije od 1065. te povijesne činjenice o njihovom životu u tom razdoblju.

U drugom poglavlju *Proces emancipacije* se analizira proces i definira se pojam emancipacije općenito, emancipacija Roma u Europi i njihov utjecaj na Rome u Makedoniji te romska emancipacija kao preduvjet razvitka romske kulture i jezika u Makedoniji.

U trećem poglavlju *Romi u makedonskom društvu nakon Drugog svjetskog rata* se razmatraju demografske promjene, stambeni uvjeti i razlozi stvaranje novog "romskog geta", važne osobe i institucije za napredak Roma u Makedoniji te za njihovu kulturu, jezik i obrazovanje nakon 1990.

U radu će se govoriti i o romskoj tradicijskoj i umjetničkoj kulturi kao o specifičnostima koje su ih obilježili u tom razdoblju.

2. Povijest Roma u Makedoniji

Podatci o dolasku Roma na makedonske prostore povijesno se povezuje s Bizantskim Carstvom. Marušiakova i Popov (2003) govore da je većina stručnjaka prihvatila teoriju poznatog jezikoslovca Franca Miklošiča da se Romi u Bizantu prvi put jasno spominju u Žitiju sv. Georgija Atoskog, svetca koji je umro 1065. U svome radu navode “Žitije, napisano oko 1100. godine, kaže da je 1054. godine, za vladavine cara Konstantina IX. Monomaha, u Konstantinopol stiglo mnogo *Atcingana* iz Samarije. Nisu imali stalnog zapošljenja, skitali su po gradu i bili poznati po vidovitosti i gatanju.” (Marušiakova i Popov, 2003:15-17)

U svom doktorskom radu Demir navodi još nekoliko podataka o dolasku Roma u Makedoniji: “Po Mateju Kopitaru, slovenskom piscu iz 19.st., Romi nomadi, a koje naziva *Sigani*, spominju se i u pismu ohridskog arhiepiskopa Teofilakta upućena caru Aleksiju I Komnenu (kraj 11. i početak 12. st.)”. (Marušiakova i Popov 2003, prema Demir, 2017: 48)

Za imena i izvedenice od spomenutih termina *Athinganoi-Cigani*, bugarski autori Marušiakova i Popov, podrijetlo naziva *Cigani* definiraju:

„Danas većina stručnjaka prihvaća da je naziv Cigani (koji se uglavnom koristi u istočnoj Europi) izveden od Atcingani ili Atcinkani (u izvorima iz tog razdoblja spominju se oba naziva). Ima i drugih, često kontradiktornih teorija o porijeklu tog naziva na primjer, od Asinkar (što na jednom od perzijskih dijalekata znači kovač), pojam koji se koristio u 10. stoljeću u Bizantu; od imena jedne mitske rijeke u Indiji, postojbini Roma; od naziva putujućih Cengara ili Cingara (glazbenika, plesača) u Indiji.” (Marušiakova i Popov, 2003, prema Demir, 2017:37)

Krajem 13. i 14. st. Romi se spominju kao stanovnici balkanskih bizantskih i makedonsko-srpskih zemalja. Od tog razdoblja mogu se naći i crkvene naredbe carigradskog patrijarha parohijskim svećenicima i crkvenim velikodostojnicima da: “sa *Ciganima* ne sklapaju kontakte, jer su oni vračevi, mečkari i ukrotitelji zmija, te da im se ne dozvoljava ulazak u domove zbog vradžbina kojima se bave”.

Kako navodi T.Vukanović (1983:88), prvi podatak o pojavi Roma na tlu Makedonije nam dolazi iz 1323. kad tim prostorima vlada srpski kralj Stefan Dečanski te “kada je jedna artističko-akrobatska romska družina posjetila Makedoniju”. Povelja koju je izdao srpski kralj Dušan 1348. govori o porezima što ih plaćaju *Cingarje* koje rade kao potkivači i sedlari. Prema

Demiru (2017:38), više podataka o životu Roma na ovim prostorima nalazimo u 15. st. kad su Balkan osvojili Turci Osmanlije i kad započinje zajednički život Roma koji se bave lokalnim zanatima s drugim stanovnicima.

Poslije toga se mnogobrojni zapisi, kako navode Marušiakova i Popov (2000:29), mogu naći “u različitim dokumentima u izuzetno bogatim arhivima koje je imala turska državna i lokalna administracija tog vremena”.

U tim se podacima nalaze svjedočanstva o prisutnosti velikog broja Roma na makedonskom tlu kao dijelu ondašnjega Osmanskog carstva ili u dijelu vojnih snaga koje je činilo dio pomoćnog osoblja i koje je opsluživalo osmansku vojsku. Osmanski administrativni arhivi uglavnom se mogu naći u poreznim registrima i u sudskim presudama iz građanskih, gospodarskih i vjerskih pitanja. Autori podataka u tome vide pokušaj kontrole cjelokupnim života stanovništva, uključujući i romsko.

Uvidom u materijale zaključuje se da su Romi bili pravoslavni kršćani koji su plaćali *harač* od 42 *akče* u periodu od tri godine ili muslimani koji su bili oslobođeni određenih poreza. Romima muslimanske vjeroispovijesti je bilo zabranjeno miješanje s Romima kršćanima. U suprotnom, za miješanje Roma se plaćao veći porez. (ibid. 31)

Marušiakova i Popov (2000:31), o odnosima Roma iz razdoblja Osmanskog Carstva kažu da je: “postojao utvrđen sustav za naplatu poreza od Roma [...]. U praksi se to zaduženje vjerojatno davalo povjerenicima iz same romske zajednice. Neke kategorije Roma bile su izuzete od harača (kao oni koji su obavljali razne službe u vojsci - na primjer, Romi koji su živjeli po tvrđavama i održavali ih, kovači koji su izrađivali ili popravljali oružje, vojni glazbenici i drugo pomoćno osoblje.”

Tatomir Vukanović (1983) pak opisujući život Roma u Osmanskom Carstvu govori o procesu asimilacije Roma i o procesu gubljenja njihova jezika. Demir (2017: 40) kaže da su “stanovnici Osmanskog Carstva bili svrstani u dvije glavne kategorije: *pravovjerno (muslimansko) i potlačeno/podjarmljeno (kršćansko stanovništvo, odnosno raja)* te da su imali različit status i različite obaveze unutar cijeloga Carstva”. O tome govori i teorija Tatomira Vukanovića:

...tada su se dogodila važna etnička zbivanja: oformljeni su izvyjesni narodi i nacije, plemena i etničke skupine među suvremenim balkanskim narodima. Među tim etničkim grupama i demografskim zbivanjima, u etničkim i društvenim pukotinama i porama, svoje su mjesto našli i Cigani, negdje uz svoju etničko-demografsku

dobrobit, a negdje uz asimilaciju, izgubivši svoj ciganski govorni maternji jezik, poprimajući drugi, jezik nekog balkanskog naroda, zadržavajući samo svoj antropološki lik i etnografski mentalitet, prelazeći u meleze, a potom pretačući se etnički u druge suvremene balkanske narode, ponajviše putem simbioze, u želji izbjegavanja patrijarhalne i socijalne neravnopravnosti dobivene u turskom feudalizmu i kasnije u kapitalizmu. (Vukanović, 1983:39)

Pored toga što su bili sjedilački, podatci iz tog razdoblja govore da su se Romi zapošljavali kao posluga u bogatim građanskim kućama ili su se bavili poljoprivredom, stočarstvom, bravarstvom, voskarskim zanatom, izrađivanjem čavala, kovaštvom, a radili su i kao mesari, obučari, limari ili su se bavili trgovinom.

Prema popisu iz 1522 – 1523. godine može se vidjeti da su Romi uglavnom živjeli u svojim naseljima na rubnim dijelovima makedonskih gradova. Ovaj popis prikazuje broj Roma (prema Demir, 2017:46) u svakom makedonskom gradu.

Tabela 1: Podatci o broj romskog stanovništva krajem 19. st. iz turskih *salnama* – statističkih godišnjaka (izvor: T. Vukanović, 1983:80)

Gradska naselja	Broj stanovnika
Bitola	2 000
Veles	600
Debar	500
Dojran	320
Devđelija	230
Kavadarci	120
Kičevo	84
Kočani	300
Kratovo	100
Kriva Palanka	320
Kumanovo	350
Ohrid	600
Pehčevo	70
Prilep	960

Radoviš	200
Skopje	1 920
Strumica	160
Tetovski	1 200
<i>Ukupno:</i>	<i>10 534</i>

Od svog doseljavanja u te makedonske gradove, Romi su se dijelili u dvije skupine:

1. Rome Arlije (starosjedioce) i
2. Rome polunomade.

Demirova analiza (2017:50-52) pokazuje skupine, njihovu geografsku raspostranjenost te zanate kojima su se bavili, ali i njihove karakteristike (jezik kojim govore, način življenja i sl.), a analiziraju se starosjedoci i polunomadi.

Demirova analiza nudi sljedeće podatke:

Tabela 2: Imena i karakteristike raznih skupina Roma Arlija u Makedoniji.

(Izvor: Demir, 2017:50-51)

Naziv skupine	Dio Makedonije u kojima žive	Zanati i karakteristike
<i>Baručije</i>	Skopje (Šuto Orizari, Jurumleri, Topana, Stara Topana, Asanbegovo, Zlokukjani, Madžari, Sindelić)	Skupljaju salitru od koje Turci proizvode baruta, po čemu dobivaju ime. Govore romskim jezikom i žive u kućama koje su dio gradskih ili seoskih sredina. Žene se bave čišćenjem u makedonskim kućama. Isto tako, bave se glazbom i raznim drugim modernim zanimanjima. Muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Bugurđije/ Kovači</i>	Skopje, Tetovo, Kumanovo, Prilep, Bitola	Kovači su. Zadržali su sve specifičnosti gradskog života i u prošlosti su bili veoma cijenjeni kod Gadža. Muslimanske su vjeroispovjesti. Materinji jezik im je romski.
<i>Gavutne Roma</i>	Dio su svih seoskih sredina u Makedoniji i žive na cijelom makedonskom prostoru	Bave se uglavnom zemljoradnjom, poljoprivredom, uzgojem stoke i duhana. Ostali Romi ih nazivaju tim imenom jer su poznati kao seoski Romi. Poznati su kao izvanredni svirači zurni (zurla) i tapana (davuli), osobito u skopskim selima i dijelovima zapadne Makedonije te su začetnici te tradicionalne glazbe na prostorima

		Makedonije. Muslimanske su vjeroispovjesti. Materinji jezik im je romski.
<i>Gadžikane Roma</i>	Žive na cijelom makedonskom prostoru	Prihvatili su sve zanate karakteristične za Rome. Uglavnom su naseljeni u seoskim sredinama. Kršćanske su vjeroispovjesti. Mali dio ih zna romski jezik, a većina ih govori makedonski jezik.
<i>Gnjilanlije</i>	Skopje, Kumanovo	Bave se istim zanatima kao i ostali Romi. Dobri su glazbenici i s Kosova su se preselili u Makedoniju. Nazvani su po Gnjilanama (Kosovo). Materinji jezik im je romski.
<i>Edupci, Dupci, / Duptini</i>		Ime su dobili od Makedonaca, a odnosi se na sve Rome u Makedoniji, a obično se rabi u središnjoj Makedoniji i u nekim dijelovima zapadne Makedonije. Naime, Makedonci su smatrali da su Romi iz Egipta.
<i>Konopljaria</i>	Skopje, Tetovo, Gostivar	Bave se užarstvom. Dobri su glazbenici, a iz Srbije i Kosova su se preselili u Makedoniju. Ime su dobili po zanatu kojim se bave. Muslimanske su vjeroispovjesti. Materinji jezik im je romski.
<i>Yarimagalaria</i>	Žive uglavnom u Skopju, Tetovu, Bitolju, Velesu i istočnoj Makedoniji.	Bave se istim zanatima kao ostali Romi. Sami Romi kažu da su „ <i>lašni Turci, polovina age</i> ” ili da su „ <i>silom age</i> ” jer su poturčeni Romi. Govore turskim jezikom i muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Madžuri/ Madžiri</i>	Skopje (mahala koja se još zove Madžuria)	Dobri su glazbenici i bave se zanatima karakterističnim za skopske Rome te s trgovinom. Govore romski jezik i žive u gradskim sredinama. Muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Maljokia</i>	Skopje	Najamni su radnici, rade po poljima i kao nosači. Govore albanskim jezikom i muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Misirmangaria</i>	Skopje, Kriva Palanka, Kumanovo, Sv. Nikola	Zovu ih pokršteni Romi. Pravoslavne su vjeroispovjesti i uglavnom su zemljoradnici. Oni koji žive u Skopju i u Kumanovu znaju romski jezik, a ostali govore makedonskim jezikom.
<i>Prištevačia</i>	Skopje	Bave se romskim istim zanatima, dobri su glazbenici i s Kosova su se preselili u Makedoniju. Ime su dobili po Prištini (Kosovo). Materinji jezik im je romski i muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Topanlije</i>	Skopje	Ime su dobili po staroj romskoj mahali Tophan. Bave se zanimanjima karakteristični za Barudžije. Materinji jezik im je romski i muslimanske su vjeroispovjesti.

Tabela 2.1 Imena i karakteristike raznih skupina Roma nomada u Makedoniji.

(Izvor: Demir, 2017:52)

<i>Naziv skupine</i>	<i>Dio Makedonije u kojima žive</i>	<i>Zanati i karakteristike</i>
<i>Dorgovci</i>	Kriva Palanka, Rankovci	Govore srpskim jezikom, a romski kao maternji jezik su izgubili još u 19. st. Prema predaji, potječu od nomadskih stočara Čaje Jorga. Bave se poljoprivredom i stočarstvom. Kršćanske su vjeroispovjesti.
<i>Gabelji</i>	Skopje, Tetovo, Gostivar	Lutalačko pleme koje je prihvatilo albanski jezik, a Albanci su ih tako nazvali jer su nomadi. Ime im doslovno znači “grozan, bezočan čovjek”. Muslimanske su vjeroispovjesti.
<i>Gurbeti</i>	Skopje, Kumanovo, Tetovo	Ime im označava čergare, skitnice, nomade koji idu iz sela u selo, iz predjela u predio. U prošlosti su obitavali pod čergama i kolibama kao horde. To su ljudi bez zavičaja [otud im i samo ime – 1. <i>skitnice, oni koji živi nomadskim životom, pod čergom (šatorom); 2. pečalba, tuđina, tuđa zemlja, tuđi svet (tur.)</i>]. Materinji jezik im je romski te su i muslimanske i kršćanske vjeroispovjesti.
<i>Khanjaria/ Mulekhanjenge</i>	Skopje, Kumanovo,	Nazvani su kokoškarima jer potječu od vlaških Roma (nomada) koji su u prošlosti u svom skitalačkom kretanju krali kokoši. Govore romskim jezikom koji je sličan jeziku romskih skupina Tamara, Lejaša i Gurbeta. Muslimanske su i kršćanske vjeroispovjesti.
<i>Džambazi</i>	Skopje, Kumanovo, Tetovo, Bitola, Prilep	Ime označava Rome koji se bave uzgojem konja, odnosno trgovinom konjima i stokom. Materinji jezik im je romski. Muslimanske su i kršćanske vjeroispovjesti.

Romi u Makedoniji, osim što su se bavili svojom specifičnom glazbom na tradicionalnim instrumentima: *daire, bubanj – davuli* i *zurla* bili su i dobri majstori kositrenja posuđa te izrađivači pokućstva u Makedoniji, a njihov poduži spisak se može naći kod Tatomira Vukanovića (1983:171-173):

[...] *abadžijska pegla, alke, britve, vage, verige, vršnici (sačevi), igle (pletaće, samardžijske i šivaće), kavezi, katanci, kapce za prozore, kase, ključanice (mandalo), kresiva, čekmezi, makaze, mamuze (uzengije), mašice, okovi za sanduke, okovi za vrata i prozore, reze za kapije, rešeta za žita, rešetke za prozore, roštilj, škrinje, sadžaci, sekire, tiganji, fenjeri kućni, čengele kasapske, čiviluci, [...] [zatim predmeti za privredne potrebe]: aršini, avani za rezanje duvana, ašovi, burgije, vile, vinogradski noževi, grabulje, ekseri, zvona pastirska, kantari, klamfe, klješće, kopači, kose, koprulje (za rala i plugove), krampovi, lampe rudarske, lanci sa bodljama za pse, lule za česme, lopate, makaze, motike, noževi, pijuci, potkovice, raonici za rala i plugove, svrdla, srpovi, tesle, testere, turpije, ćuskije, čekići, češljeve za stoku, šestari zanatljiski, štembilji za obelježavanje domaće stoke i dr., [a od od oružnih predmeta i oruđa spominju se]: [...] bajoneti, buzdovani (topuzi), kame (dvosjekli bodeži), koplja, okovi za zatočenike, a izrađivali su i neke instrumente rabljene u medicinsko-stomatološke i veterinarske svrhe.*

Romska naselja su bila na marginama te etnički izdvojena. Živjeli su u siromašnim kućama veoma malih dimenzija i oskudnog pokućstva. Tako je uglavnom sve do danas.

2.1. Romi u Makedoniji neposredno prije i poslije završetka Drugog svjetskog rata

Krajem 1944. partizani su uspjeli osloboditi Makedoniju. O sudbini Roma tijekom Drugog Svjetskog rata saznaje se tek nakon 1995. i to uglavnom zaslugom romskih novinara koji su radili u romskim medijima. U njihovim istraživanjima se navode priče preživjelih ili pak njihovih potomaka:

Nakon duge potrage za preživjelim Romima, koji su bili u redovima partizana u Drugom svjetskom ratu, u svibnju 1993. naišli smo na jednog skopskog Roma, koji je živio u romskom naselju Topana, i ne samo da je bio partizan, već je bio u jednom od nacističkih logora. Živio je sam u trošnoj kući. Zatekli smo ga u vrlo lošem zdravstvenom i mentalnom stanju i nije bio u mogućnosti odgovoriti na naša pitanja i ispričati nam o svemu što mu se dogodilo tijekom rata. Jedini način na koji možemo saznati više o njegovom iskustvu je taj što nam je pokazao metalnu

kutiju za hranu i žlicu za koje je rekao da su iz logora, ozljedu noge i tetovirani broj na ruci i slovo Z. (Saliu, 2019:2)

Ovo je tek jedan primjer za romsku žrtvu holokausta.

Poznata je i sudbina braće Ramiza i Hamida iz Skoplja koji su poginuli u bitci za oslobođenje od fašističke okupacije. O ovim romskim partizanima iz sastava partizanskih brigada te o njihovu junaštvu generacije i danas pričaju.¹

Romi koji su bili odvedeni na prisilni rad u Bugarsku pušteni su i vraćeni iz gradova Simitli, Kyustendil i Dupnitsa.

Unatoč oskudnim podacima o Romima tijekom Drugog svjetskog rata, potvrđuje se činjenica da su bili žrtve holokausta i nacističkog genocida. Sjećanja, premda nisu zapisana, postoje još samo u obiteljskim uspomena koje govore o stotinjak poginulih Roma na Srijemskom frontu na koncu rata, 1944.

Nakon završetka Narodnooslobodilačkog i antifašističkog rata u Makedoniji i Jugoslaviji (1941. –1945.), Makedonija se pridružila jugoslavenskoj federaciji, Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ) kao cjelovita i ravnopravna članica s državama ostalih naroda Jugoslavije. Ustavno-pravnim odlukama ASNOM²-a, makedonski narod je ostvario pravo na samostalnosti i stekao je vlastitu državu.

Po prvi put u povijesti na teritoriju Makedonije ostvarene su stoljetne težnje makedonskog naroda za nacionalnom i socijalnom slobodom.³ Kraj Drugog svjetskog rata u Europi, u kojoj je prema procjenama živjelo više od 8 milijuna Roma, doveo je do sveopće socijalne i ekonomske promjene u skladu s novom “komunističkom ideologijom” ili sa “socijalističkim sustavom”. Bez obzira na socijalističke ili komunističke ideologije (jednakost svih koji žive u toj državi) i na vlade u republikama tadašnje DFJ, politika prema “Ciganima” se zasnivala na

---

¹ Osnovna škola u skopskom romskom naselju Šuto Orizari nosi ime dvojice braće, ali nažalost, ne spominju se u udžbenicima kao ostali sudionici NOB-a. (op.a)

² Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije (izvorno: Antifašističko sobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedonija, složena kratica: ASNOM), vrhovno je predstavničko, zakonodavno i izvršno tijelo narodne vlasti u Makedoniji tijekom narodne revolucije; konstituiralo se na prvom zasjedanju 2. kolovoza 1944. u Prohoru Pčinjskom, tada na oslobođenom teritoriju Makedonije. Kasnije je Prohor Pčinjski pripao Federalnoj Srbiji.

³ https://mk.wikibooks.org/wiki/македонија_во_борбата_против_фашизмот (pristupljeno: 12.08. 2020)

modelima iz prošlosti koje su vješto skrivale “nove nacionalne strategije” pod plaštom politika integracije Roma u društvo te su ojačale proces njihove asimilacije.

Brzi industrijski razvoj je potaknuo društvene promjene: porastao je životni standard, Romi su počeli napuštati tradicionalne životne navike. Industrijalizacija i razvoj novih tehnologija zatvara male romske obrte i otvara Romima mogućnosti zapošljavanje pa sve više napuštaju svoje tradicionalne obrte i odlaze u poslijeratne industrijske kombinat. Komunistička partija Makedonije gradi “novo socijalističko društvo” u kojem se Romi distanciraju od svoje tradicije.

Ova transformacija nije pogodovala Romima jer još nije postojao prosvjetiteljski aktivizam niti kulturne politike koje bi težile očuvanju romske kulturne baštine. Drugim rječima, socijalistička transformacija je Rome dočekale nespremnima za “kvantni skok” u moderno vrijeme. Prepuštajući se “politikama socijalizma” bez strategije očuvanja vlastite kulture i jezika, makedonski Romi su zaostajali i nisu nastavili s procesom emancipacije koji je već postojao u njihovu okruženju u narednih 25 godina nakon Drugog svjetskog rata.

Proces emancipacije Roma u Makedoniji se opet javlja tek krajem sedamdesetih godina 20. st.

3. Proces emancipacije

Emancipaciju razmatraju različite političke teorije te prava koja određene društvene skupine u društvu imaju. U potrazi za značenjem pojma emancipacije nailazimo na veoma štur i staru definiciju koja označava postojanje određenih društvenih uvjeta i prava.

U širem smislu, navodi Mikanović (2015), emancipacija obuhvaća i odrednicu stjecanja ravnopravnosti zajednice, a ne pojedinaca. Polić (1997) je pak definira:

Emancipacija se najčešće određuje kao prevladavanje onih društvenih odnosa i oslobođenje od onog društvenog položaja koji su uzrokovani nekim od oblika ljudske diskriminacije, tj. obespravljenosti ili zakinjivosti u pravima po spolnoj, rasnoj, nacionalnoj, vjerskoj ili nekoj drugoj osnovi (npr. dobnoj, koja se međutim rjeđe spominje). Tako se govori o spolnoj, rasnoj, nacionalnoj, vjerskoj itd. emancipaciji kao oslobođenju od odgovarajućih oblika ljudske diskriminacije. Dakako da emancipacija podrazumijeva i prevladavanje svih oblika ljudske diskriminacije, ali je ona i više od toga. (Polić, 1997, prema Bognar, Simel, 2013:159)

U potrazi za definicijom, pronalazimo sljedeće odrednice⁴:

emancipacija (lat. Emancipatio) *f.* – oslobađanje od svake zavisnosti, potčinjenosti, ugnjetavanja, dobijanje potpune samostalnosti i nezavisnosti, osamostaljivanje i nezavisan život od drugog; Oslobađanje od zastarelih običaja i shvatanja, od pogrešnih ubeđenja, predrasuda; pravno: Osamostaljenje dece od očinske brige, tj. njihova zrelost i potpuno punoletstvo. (lat.) Kod Rimljana: oslobođenje jednog člana porodice od vlasti starešine porodice; u današnjem pravu: oslobođenje dece od očinske ili starateljske vlasti, postajanje punoletnim; fig. oslobođenje stanja zavisnosti i ograničenja slobode, npr. robova, Jevreja, žena, škole od crkve, crkve od države itd.

---

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17793> (pristupljeno: 12. 8. 2020)

Polić (1997) pak pod emancipacijom vidi izlazak, izlaženje iz potčinjavajućeg odnosa naspram koga; oslobođenje od čega.

Autori Bognar i Simel (2013:159), nadovezuju se na Polićevu (1997) definiciju, govore o četirima pretpostavkama emancipacije:

- *Oslobađanje od osobnih ograničenja koja sputavaju naš razvitak;*
- *Oslobođenje od ideoloških ograničenja i ovisnosti o autoritetima;*
- *Razvitak i izražavanje osobnih produktivnih potencijala i*
- *Stvaranje komunikacijske zajednice u kojoj možemo naći sugovornike i sudionike u procesu ostvarivanja zajedničkih vrijednosti i vizije.*

Za proces emancipacije je veoma bitan unutarnji proces koji se događa u zajednici, npr. osnaživanje na tri važne razine, s čime se slaže veliki broj autora kao što su: LeCompte, DeMarrais, Perkins, Letsebe, Morgaine, predvođenih Albertynom (2000), i objašnjava te tri razine osnaživanja:

- *osnaživanje na mikrorazini – samoosnaživanje (eng. Self-empowerment) podrazumijeva osjećaje samoeфикаsnosti, samopouzdanja, samopoštovanja te stvaranje pozitivne slike o sebi, liderstvo, vještine suočavanja, kompetencije, smisao posredovanja i osobnu odgovornost;*
- *osnaživanje na interpersonalnoj razini podrazumijeva obostrano poštovanje, međusobnu podršku i brigu te osjećaj za dijeljenje sudbine, sposobnost donošenja odluka i rješavanja problema;*
- *osnaživanje na makrorazini se odnosi na sposobnost kritičke refleksije pojedinca naspram odnosa moći i njegovu/njezinu spremnost na akcije koje će donijeti promjenu. (prema Bosić, 2017:10)*

3.1. Povijest emancipacije i osnaživanja Roma u Europi i njezin utjecaj na Rome u Makedoniji

O emancipaciji, osnaživanju i integraciji Roma u društvu izvori govore kao o veoma složenom i povijesno dugotrajnu procesu. Ipak, zahvaljujući tom procesu Romi su poboljšali razinu samoeфикаsnosti, samopouzdanja, samopoštovanja te lakše stvaraju pozitivnu sliku o sebi u

romskoj i neromskoj zajednici, jednostavnije ostvaruju liderstvo (uvidjeli su da mogu postati vođe u kulturno-obrazovnim procesima za Rome), ojačali su vještine suočavanja (pomoć u pronalaženju sebe u prošlosti), kompetencija, smisao za posredovanje (integrativni proces u odnosu Rom – nerom), osobnu odgovornost za vlastiti položaj u društvu, osvijestili su važnost međusobne podrške i brige jednih za druge te dijeljenja sudbine svih Roma u Europi, sposobnosti donošenja odluka (osobito onih koje se odnose na romsku populaciju) i rješavanja problema u modernim državnim sustavima.

Većina romskih autora ovaj proces naziva *nacionalnim buđenjem Roma u Europi*.

Alija Hodžić u radu *Životni standard romskih domaćinstava* što je objavljen u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1986., a koji se referira na Rome u Hrvatskoj, a je povezano s uvjetima i samih Roma u Republici Makedoniji, navodi važnost ispunjenja prvog i nužnog uvjeta – „stacioniranje na određenom lokalitetu”.

Romi u Makedoniji su oduvijek imali sjedilački (stacionarni) način življenja. Romima je zbog stoljetnih predrasuda i stereotipa većinskog naroda integracija bila otežana, ali i zbog nedostatne samodjelatnosti samih Roma. Hodžić navodi:

... kastinska, staleška i sva druga autarkična, nedinamična i politička društva lišavala su Rome bilo kakve šanse za integraciju i emancipaciju. Vjekovnim životom na dnu i rubu društva, mjestom jednog naroda u društvenoj podjeli rada, formiran je i odgovarajući socijalni, kulturni i psihološki profil Roma. (Hodžić, 1986:27)

On u tom tekstu još navodi da Romi:

... stoljećima igraju ulogu koju su im drugi dodjelili. A drugi, da bi bar koliko-toliko zaštitili vlastitu savjest, pokušavali su i pokušavaju formirati takvu ideologiju Roma, ili bolje rečeno ideologiju o Romima, čije su krajnje konsekvencije u tome da je ljudski, neposredno, veselo i skoro bezbrižno moguće živjeti tek u krajnjem siromaštvu i potpunoj socijalnoj nezvjesnosti. (ibid.)

Glede opstanka i prilagodbe Roma na društvenu podjelu rada, Hodžić opisuje njihov mentalitet („mislim o sebi što drugi misle o meni“) formiran pod utjecajem predrasuda i neuspješne integracije u društvu. U industrijalizaciji i u modernome ekonomskom društvu vidi jedinu mogućnost romske emancipacije:

Ali – samo mogućnost. Uvid u historiju modernog načina proizvodnje pokazuje da ta mogućnost nije realizirana, ili preciznije: nevjerojatno se sporo realizira i obuhvaća relativno mali dio romske populacije. (ibid.)

Izvor koji nam dolazi od Vijeća Europe, a napravljen kao *Projekat obrazovanja romske djece u Europi – Romi i povijest*, pruža nam mogućnost upoznati se sa aktivnostima koji su sami Romi poduzeli da bi se poboljšalo njihovo stanje u društvu. U samom uvodu napominje se ono što Hodžić već postavlja kao tezu da Romi nisu napravili određenu djelatnost da bi poboljšali svoj položaj u društvu (*CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2*)⁵:

Tokom većeg dela XX veka, mere preduzete radi emancipacije Roma ostale su uglavnom izolovani eksperimenti. Veliki broj organizacija osnovan je 50-ih i 60-ih godina, i time je pripremljen teren za „romski pokret” 70-ih godina. Tokom te decenije osnivane su brojne lokalne i nacionalne romske organizacije s različitim ciljevima i učinjeni značajni naponi u smislu političkog predstavljanja Roma na međunarodnom nivou. Od 1989. godine, u nekoliko zemalja istočne Evrope Romi su dobili svoje predstavnike u opštinskim i državnim političkim organima. (CoE, 6.2)

Prve napore u borbi za vlastitu emancipaciju Romi bilježe u zemljama istočne Europe potkraj 19. st. Demir (2017:66-67) navodi da je to zasluga Ilije Naumčeva, Roma iz Prilepa. Ovomu podatku treba pridodati činjenice iz otkrivenog pisma koje je svjedočanstvo o romskoj emancipaciji u Makedoniji što ih navode E. Marušiakova i V. Popov:

U devetnaestom stoljeću započeo je novi stupanj razvoja romske samosvijesti na Balkanu, kad je učinjen prvi pokušaj da se raspravlja o pitanju njihove socijalne emancipacije. 1866. godine Petko Račev Slavejkov, poznati bugarski pisac, u

---

⁵ *Project education of roma children in Europe, institutionalisation and Emancipation*, 6.2: Acton, Thomas / Klímová, Ilona (2001) The International Romani Union. An East European answer to West European questions? Shifts in the focus of World Romani Congresses 1971-2000. In: Guy, Will (ed.) *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, pp. 157-226 | Hancock, Ian (2002) *We are the Romani people*. Amesam e Rromane džene. Hatfield: University of Hertfordshire Press | Marušiakova, Elena / Popov, Veselin (2005) *The Roma - a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies*. In: Burszta, Wojciech et al. (eds.) *Nationalismus Across the Globe*. Poznan: School of Humanities and Journalism, pp. 433-455 | Matras Yaron (1998) *The development of the Romani civil rights movement in Germany 1945-1996*. In: Tebbutt, Susan (ed.) *Sinti and Roma in German-speaking society and literature*. Oxford / Providence: Berghahn, pp. 49-63 (<http://www.coe.int/education/roma>)

istanbulskom listu Gaida objavio je članak pod naslovom „Cigani” [...] To pismo je dragocjen dokument koji svjedoči o razvoju društvene svijesti kod Roma u Makedoniji u 19. stoljeću. Autor pisma bio je dobro obrazovan za svoje vrijeme i dobro je poznao crkvene spise, kao i tisak. Pismo se može pravilno razumjeti samo u kontekstu duštveng pokreta ostalih pravoslavaca protiv Grčke patrijarhije i njihovih težnji ka autokefalnosti Crkve. Nepoznati je „(E)đuptin” ta crkvena previranja smatrao pokretom za zaštitu osobnog prava na vjersku i građansku ravnopravnost. Autor vrlo dobro osjeća prezrivi odnos prema Romima koji je vladao u kršćanskim institucijama toga vremena i kritizira tu nepravdu. Da bi obranio svoje „povijesno pravo i svoje društvo i obrazovanje” pribjegao je kvazi-znanstvenim argumentima – u ovom slučaju poziva se na raniji članak u listu Gaida, jedini izvor koji mu je stajao na raspolaganju. Pismo ilustrira početak nove samosvijesti nekih pripadnika romske zajednice tijekom 19. st. Tipičan proces za taj stupanj je napuštanje „unutarnjeg” okvira tradicionalne zajednice u potrazi za ravnopravnim mjestom u novoj „vanjskoj” socio-kulturnoj realnosti, a opet pridržavanje romskih normi i vrijednosti. Tadašnji kontekst na Balkanu je predodređivao forme tog novog društvenog djelovanja. Kao i ostali balkanski narodi, i Romi su aktivno tragali za nekakvom slavnom prošlošću nastojeći da stvore nacionalnu povijesnu mitologiju kao podršku svojoj borbi za građansku emancipaciju.” (Marušiakova i Popov, 2000:81-85)

Nadalje, Demir u svom doktorskom radu (2017:66-67) nudi još jedan dragocjen citat velikoga makedonskog etnografa Marka Cepenkov: “Pojavilo se pitanje, tko je bio (E)đuptin koji je napisao to pismo?”

Odgovor se može naći u etnografskom materijalu koji je napisao Marko Cepenkov⁶ krajem 19.st. U opisu prilepskih esnafa, on spominje postojanje nekoliko romskih esnafa (potkivača, izrađivača violina i nosača) koji su slavili svoje svetce zaštitnike (npr. sv. Antuna i sv. Atanazija): “U pozadini svega toga stajao je Ciganin po imenu Ilija Naumčev. U njegovu su radionicu dolazili birani kupci pa je on postepeno bolje upoznao porijeklo svoga naroda. Taj je čovjek žarko želio postati *ciganski* svećenik. Radio je sa *Ciganima* i govorio im je da ne piju i da se ponašaju dostojanstveno. Kad je stekao poštovanje među *Ciganima*, potaknuo je tri

---

⁶ „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина”, Книга VIII, издание на Министерството на народното просвещение, София, 1892, стр. 239

esnafa da slave sv. Antuna. Prije tri godine uspio je postati svećenik u Carigradu i raditi za Egzarhiju...”

S popriličnom sigurnošću znamo da je Ilija Naumčev bio prvi Rom koji se pismom obratio uredniku tadašnjeg lista „Makedonija”. Nažalost, od trenutka kada se zaredio o njemu ništa ne znamo. Međutim, možemo biti sigurni da je bio vođa pokreta za romsku građansku emancipaciju ne samo u Makedoniji, nego i u cijelom svijetu.

Podatci iz izvora *CoE, Institucionalizacija i emancipacija, (6.2: 1-2)* daju nam važne informacije o povijesti romske emancipacije u Europi. Iz njih proizilazi da u istom razdoblju, krajem 19. st., izvjesni Lazar Naftanaila pokušava uključivati rumunjske Rome u asocijaciji novih farmera, a u Bugarskoj u 1905. i 1906. se održavaju sastanci s kojih su romski lideri poslali peticiju nacionalnom parlamentu u kojemu traže pravo na participaciju na izborima. U Rumunjskoj i Poljskoj se 30-ih godina osnivaju nacionalne organizacije koje propadaju veoma brzo zbog međusobnog rivalstva i želje za vlašću.

U 1925. u Rusiji se osniva društvo „Sveruska unija Roma” koji predvodi Andrej Taranov i Ivan Rom-Lebedev. Ono dovodi do proširivanja kulturnih, socijalnih i obrazovnih aktivnosti koje su bile započete. Ove aktivnosti Roma u Rusiji znatno doprinose romskoj kulturi u svijetu. Tako, su 1934. u Moskvi N. A. Dudarova i N. A. Pankov napisali i izdali prvu romsku početnicu u svijetu *Nevo drom bukvario vaš manušenge*. Ni u zapadnoeuropskim zemljama aktivnosti koje povezujemo s emancipacijom Roma sve do Drugog svjetskog rata nisu postojale.

Iako su Romi iz istočne Evrope, posebice Jugoslavije, imali ključnu ulogu u romskoj emancipaciji na međunarodnoj razini, aktivnosti su predvodile države zapadne Evrope. Ponajprije zato što osnivanje i razvoj romskih organizacija u komunističkim zemljama nije bio moguć bez prethodnog odobrenja države. U edukativnom materijalu Vijeća Evrope, *Project education of roma children in Europe, institutionalisation and Emancipation*, 6.2, stoji:

Ujedinjenu glavnu kulturnu organizaciju romskih manjina „Ekhipe” („Ekhipe”: na romskom jeziku „jedinstvo”) osnovanu 6. marta 1945. godine u Bugarskoj predvodio je Šakir Pašov, poznati romski aktivist. „Ekhipe” je osnovala brojne lokalne odbore i objavljivala novine „Romano Esi” - „Glas Roma” (kasnije preimenovane u „Nevo Drom” – Novi put – zajedno sa „Centralnim romskim muzičkim kazalištem”). Krajem 40-ih godina politika se drastično promjenila i Šakir Pašov je poslat u koncentracijskom logoru Belene u Bugarskoj). Romske novine i kazalište su prestali sa svojim radom, a lokalni odbori romskih

organizacija postali su dio „Otađbinskog fronta” (masovna javna organizacija pod dominacijom Komunističke partije Bugarske). Godine 1957. pokušano je ponovno oživljavanje organizovanog pokreta Roma, međutim, to je ubrzo propalo i Romi su u potpunosti potpali pod okrilje „Otađbinskog fronta”, koji je takođe objavljivao „Novi romski život” (do 1988). [CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2/II. 3]

Isti izvor (6.2:3) napominje: „da je u Mađarskoj 1957. osnovano Mađarsko-romsko kulturno udruženje kojim je predsjedavala Maria Laszlo i koja je aktivnosti ove udruge željela proširiti, a udругu preimenovati u nacionalnu manjinsku organizaciju. Međutim, udruženje je djelovalo svega dvije godine. Romski savjet je osnovan 1974., a njime je predsjedavao Menyhert Lakatos. Naslijedio ga je 1985. Nacionalni Romski savjet na čelu s predsjednikom Jozsefom Daroczijem. Nova romska organizacija je bila aktivna u kulturnom životu tadašnje Mađarske.“

Prema istom izvoru (Ibid.): „U Čehoslovačkoj, romske organizacije nisu imali duži vijek trajanja. Unija Cigana – Roma je osnovana 1968. u Slovačkoj i s njom je predsjedavao Anton Facuna, a naredne godine u Češkoj Republici je osnovana Unija Cigana – Roma koja je nastojala oko istih aktivnosti kao i spomenuta organizacija. Ove dvije organizacije su postale „Narodni front” (masovna javna organizacija pod dominacijom komunističke partije). Romske organizacije su stvorile mrežu lokalnih odbora i bavile su se aktivnostima iz područja obrazovanja, poboljšanja uvjeta stanovanja i obrazovanje romske djece, rješavanja problema romskih žena i promocije romske kulture. Međutim, nakon samo nekoliko godina postojanja su ukinute početkom 70-ih godina 20. st.“

Situacija u Jugoslaviji je bila specifična. „Romsko udruženje” je osnovano 1969. te je formiralo odbore i druga romska udruženja u svim većim gradovima u zemlji. Tokom 70-ih godina 20. st. je postojalo više od 60 romskih organizacija, a njihov broj je stalno rastao pa su se 1986. ujedinile u Uniju romskih asocijacija u Jugoslaviji.

I ove dragocjene podatke nalazimo u spomenutom radu Vijeća Europe kao i ove: „U drugim zemljama istočne Evrope nisu postojali organizovani romski pokreti. U Poljskoj i Rumuniji 70-ih godina pojavilo se nekoliko romskih udruženja, čije su aktivnosti bile ograničene na oblast kulture (organizovane škole i plesne i muzičke grupe Roma, učešće na festivalima i proslavama, itd). Sličnim aktivnostima bavile su se, u širem obimu, desetine muzičkih i plesnih ansambala u Sovjetskom Savezu, a bilo je i sporadičnih primjera i u Albaniji“. [CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2/II.:3]

Početakom 70-ih godina mala, ali kompetentna romska elita koja je formirana u istočnoj i zapadnoj Europi po prvi put u javnosti pokreće romsko pitanje i suprotstavlja se uspostavljenomu socijalnom i ekonomskom statusu Roma. Borba za jednakost i za društveno priznavanje višeg statusa doveli su do promjene načina i metoda na koji su se Romi bavili pitanjem vlastitog identiteta. Asimilacija u većinsko stanovništvo i samonegiranje su zamijenjeni metodom traženja jasne podrške javnosti i zahtjeva za prihvaćanje romske kulture. Integracija više nije ovisila o gubitku kulturnog identiteta. Zahtijevali su da budu priznati i poštovani u društvu kao Romi. [CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2/II. 2.1]

Zajedno s političkim zahtjevima bilo je pokušaja da se historija i kultura Roma opiše iznutra i da se učine prihvatljivima za nerome.

Formiranjem Svjetskog kongresa Roma 1971. napravljen je velik iskorak u novom političkom pokretu, osobito na makrorazinama bitnim za osnaživanje Roma u Europi. Prvi romski kongres u Londonu bio je odraz potrebe za „međunarodnim jedinstvom”, borbom protiv socijalne marginalizacije i zajedničkom borbom za pozitivnu budućnost. na osnovu postojanja romske nacije pa je predložena romska himna i kreirana je zajednička zastava. „[...] Slobodan Berberski je izabran za počasnog predsjednika, dr Ján Cibul’a iz Čehoslovačke za zamjenika predsjednika, a Grattan Puxon, predsjednik Britanskog romskog vijeća za generalnog sekretara; Osnovane su i komisije za pitanja ratnih zločina, socijalnih i obrazovnih uvjeta te jezika i kulture Roma“. [CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2/II. 1, 4, 5]

Na međunarodnoj sceni pojavio se živopisan pokret jugoslovenskih Roma. Delegacija iz Jugoslavije imala je aktivnu ulogu na Prvom svjetskom kongresu Roma održanom u Londonu 1971. godine. Makedonija je imala svog predstavnika – Faika Abdija, ondašnjeg poslanika u makedonskom Sobraňu.

Prvi Svjetski festival romske kulture održan je 1974. u Chandigarhu, u Indiji, a romsku delegaciju (uglavnom predstavnike iz Jugoslavije) je primila premijerka Indira Gandhi. U prvoj fazi razvoja međunarodnog romskog pokreta jugoslavenska je politika pružala znatnu podršku. Šaip Jusuf (predavanje prof. Demira 2016.) je svjedočio o njezinu oduševljenju glede romskom jeziku za koji je, kako je rekla, veoma sličan jeziku kojim je govorila njezina mati.

Jugoslavenska delegacija je na prva tri kongresa bila najbrojnija, zbog čega su jugoslavenski Romi izabrani na vodeće pozicije u Internacionalnoj Romskoj Uniji (IRU). Na Drugom kongresu 1978. u Ženevi, IRU je izabrao novo rukovodstvo – dr Ján Cibul’a za predsjednika, a Šaip Jusufa iz Jugoslavije za generalnog tajnika. Na Trećem kongresu IRU 1981. je Sait Balić

izabran za predsjednika koji je u to vrijeme bio član Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, a Rajka Đurića, također iz Jugoslavije za generalnog tajnika. Vrhunac jugoslovenskog uticaja na međunarodni pokret Roma zbio se na Četvrtom kongresu IRU-a u Varšavi 1990. kada je Rajko Đurić izabran za predsjednika. [CoE, Institucionalizacija i emancipacija: 6.2/II. 5]

3.2. Emancipacija kao preduvjet za razvitak kulture i jezika Roma u Makedoniji

Proces emancipacije Roma Arlija u Makedoniji krajem 19. st. je bio prekinut svjetskim ratovima. Više od dvadeset godina nakon Drugog svjetskog rata Romi su se bojali izjašnjavati pripadnicima romskog naroda, a zaboravili su i svoju kulturu pod utjecajem “novih uvjeta koje je postavljao sustav u tadašnjoj državi. “Nova kulturna politika” je uspostavila novi kulturni sustav u okvirima FNRJ koji se zasnivao na konceptu bratstva i jedinstva. O tome Demir piše:

Svi građani su bili pripadnici određenih naroda, pa se time upostavljala i kulturna organizacija u narodnim okvirima. Pokrenula su se kulturna udruženja te mediji i izdavaštvo na jezicima naroda i narodnosti (u kojima bi književnost kao medij kulturnog pamćenja mogla biti i za Rome kao i za sve ostale narodnosti). To je bila izvanredna mogućnost da se promijeni „slika o Romima koja se u prošlosti gradila” i da Romi najzad dobiju sliku konstruiranog novog društvenog identiteta u kojem bi se stvarala zajednička sjećanja, stjecalo iskustvo i znanje i koje bi ih ujedinilo te im dalo mogućnost da kažu „mi”. (Demir, 2017:67)

Nadalje Demir (ibid.) navodi i razloge zašto se Romi nisu priključili tom procesu od samog početka: “Izostanak Roma od tog „novopostavljenog” procesa može se obrazložiti na dva načina: (i) Romi su i dalje ostali u procesu *pasivizacije* i na „novu” diskriminaciju, segregaciju i etničku stratifikaciju odgovarali šutnjom i pasivnim reakcijama prema novim događajima pod utjecajem izolacije njihovih „geta” ili (ii) nije nestala naslijeđena kulturna zaostalost iz starog (starih) sustava vladanja pa nisu nestali ni stari klišeji o Romima.”

Ipak, promjene se događaju. Romi počinju živjeti po suvremenim načinima narodnog života i običaja iz prošlosti. Nositelji promjena su uglavnom mladi Romi koji se suprotstavljaju društvenoj izolaciji, traže izlaz s društvenih margina te iz materijalne i kulturne zaostalosti. Stoga romska kultura u tom razdoblju doživljava izvjesnu evoluciju i kako navodi Demir

(2017:71): "prelazak od arhaično-patrijarhalnog načina života ka modernom u kojima su rabili mjere koje im omogućava društvena zajednica."

Polako počinje uključivanja Roma u makedonsku društveno-ekonomsku zajednicu u kojoj su stoljećima bili tretirani tek kao djelatnici u prezrenim zanimanjima čije je ponašanje većinsko stanovništvo ismijavalo. Proces emancipacije je povećao broj Roma koji su se izjašnjavali Romima, unatoč asimilaciji i vlastitoj etnomimikriji.

4. Romi u makedonskom društvu nakon Drugog svjetskog rata

Stoljetna socijalna i kulturna izoliranost i neshvaćanje da su Romi sastavni dio Makedonije je uvelike pridonijelo njihovu teškom društvenom položaju te stvaranju mnogih predrasuda o njima. Većina makedonskih Roma danas živi u gradovima (95%), dok ih je na selu svega 5%. Unatoč tomu što žive u više različitih država i što je romski nacionalni korpus fragmentiran i prostorno disperziran, ovaj demografski čimbenik zaslužuje posebnu pažnju i analizu, osobito romski društveni i socio-ekonomski položaj.

4.1. Demografske promjene, stambeni uvjeti i stvaranje novog “romskog geta”

Teritorijalni raspored romskog naroda u Makedoniji te velike razlike u njihovu društvenom i političkom položaju, ali i problemi s kojima se suočavaju su rezultat povijesnih procesa. Na promjene ukazuju statistički podatci i demografski parametri o broju Roma u Makedoniji u pojedinim razdobljima. Strah od nepoznatog ih odvodi u asimilaciju i etnomimikriju, a emancipacija ih potiče da se ponovno izjasne kao pripadnici Roma.

Tabela 3: Romi u Makedoniji prema popisima za razdoblje 1900 – 2002 (Izvor: РЗС, Природно движење на населението во Република Македонија, статистички преглед бр. 211, 225, 243, 254, 263, 275, 290, 446 и СГРМ од 1997/2003 година. Скопје)

Godina popisa	Broj Roma	% Roma u odnosu na ukupno stanovništvo
1900.	20 000	2,2%
1921.	7 800	0,9%
1948.	9 500	0,8%
1953.	20 462	1,5%

1961.	20 606	1,5%
1971.	24 505	1,5%
1981.	43 125	2,2%
1991.	52 103	2,5%
1994.	43 707	2.3%
2002.	53 875	2,66%

Treba ukazati na razlika u statističkim podacima o makedonskim oficijelnim i neoficijelnim izvorima.

Nasuprot gore navedenih oficijelnih podataka, različiti izvori navode neoficijelne podatke koji govore da je broj Roma u Makedoniji bio 110 000 – 260 000. (Druker, 1997: 23; cf Crowe, 1996:232; European Roma Rights Center, 1998:34; Liégeois i Gheorghe, 1995:7, prema Fridman, 2010:65).

Evidentan je pad nakon ratova, odnosno nakon raspada jugoslavenske države: 1900 – 1921, 1921. – 1948. i 1991. – 1994. Porast broja Roma je evidentan tijekom procesa emancipacije 1971. – 1981. i 1981. – 1991.

Obrazovna razina Roma je niža u odnosu na opću populaciju pa su Romi slabije konkurentni na tržištu rada mimo faktora diskriminacije. Zbog toga su Romi prisiljeni raditi poslove koje je za ostalo stanovništvo nepoželjno, npr. poslove sa skraćenim radnim vremenom, sezonske i /ili za nekvalificirane radnike. Romi često žive u nelegaliziranim stambenim objektima (bez valjane građevinske dokumentacije) u zasebnim naseljima bez osnovne infrastrukture i bez pristup javnim službama.

Nakon potresa 1963. vlast donosi odluku da se iz Topaane, Jurumlerija, Asanbegova i drugih skopskih naselja Romi presele u novoformiranu četvrt Šuto Orizari. U kratkom razdoblju se predgrađe Šuto Orizari, negdašnji deponij, izgradilo u naselje s velikim brojem Roma, ali bez komunalnih institucija važnih za razvitak naselja. Prema nekim procjenama, u naselje danas živi više od 60 000 žitelja, ali je još uvijek bez Doma kulture te knjižnice.

Osnivanje romske općine je bilo veoma važno u procesu romskog emancipiranja i osnaživanja u Makedoniji. Iako je Šuto Orizari svjetski poznata i jedinstvena romska općina, većina ljudi

iz romske zajednice se i dalje suočava s teškim životnim uvjetima. Postala je „ognjište“ romske svijesti bez koje se nije moguće odlijepiti od problema koji muče većinu Roma. Ali život u getu donosi i određene anomalije od kojih se Romi teško mogu odvojiti. Prema Milošu Macuri, društveni razvitak Roma (1993: 26-34) u naselju se odvija: “(1) u prisutnosti drugih populacija koje su znatno odmakle u modernizaciji; (2) romska populacija razlikuje se etnički, vjerski, i kulturno od populacije s kojom kohabitira; (3) okruženje u kojemu se sam proces odvija znatno je razvijeniji od ekonomsko-socijalnih uvjeta u kojima neposredno žive Romi.” Nadalje, Aleksandra Mitrović, opisuje anomalije koje život u romskom getu kao što je Šuto Orizari, a u koje se do devedesetih godina 20. st. naseljavaju Romi iz cijele Makedonije nosi:

- 1) *rezidencijalna (prostorna) segregacija (život u geto naseljima);*
- 2) *masovna nezaposlenost ili obavljanje najmanje plaćenih i najmanje cijenjenih i stigmatizirajućih poslova (čistači ulica, pomoćni radnici u fabrikama);*
- 3) *blokiranost mogućnosti školovanja (visok procenat nepismenih i onih sa nesvršenom osnovnom školom i zanemarljiv procenat pojedinaca sa višom ili visokom stručnom spremom);*
- 4) *nizak nivo zdravstvene i socijalne zaštite. (Mitrović, 1996:815)*

Ali i pored teških uvjeta, krajem sedamdesetih godina 20. st., Romi se u Makedoniji nacionalno bude. Njihovu emancipaciju podupire napredak u ostvarivanju političkih prava pa od etničke manjine postaje narod jednaka s ostalima, suglasno preambuli Ustava Republike Makedonije. Prema Ustavu:

Pripadnici nacionalnosti imaju pravo slobodno izražavati, njegovati i razvijati svoj identitet i nacionalne posebnosti. Republika jamči zaštitu etničkog, kulturnog, jezičnog i vjerskog identiteta nacionalnosti. Pripadnici drugih nacionalnosti imaju pravo osnivati kulturne i umjetničke institucije, znanstvena i druga udruženja zbog izražavanja, njegovanja i razvijanja svog identiteta. Pripadnici drugih nacionalnosti imaju pravo na nastavu na svom jeziku u osnovnom i srednjem obrazovanju na način utvrđen zakonom. U školama u kojima se obrazovanje odvija na jeziku nacionalnosti, uči se i makedonski jezik. (Članak 48. Ustava Republike Makedonije, 1991).

Međutim, prava pripadnike drugih nacionalnosti, prema procjeni Roma, imala je slab učinak te je prema njihovim rječima sve ostalo samo na papiru. Jer Romi još uvijek nemaju status ravnopravnih građana prema odredbi mjestnosti.

Osobito loš stambeni standard, slaba obrazovanost, nedostupnost matičnih dokumenata, neopremljenost domaćinstava i slaba prehrana su indikatori nejednakom Roma u usporedbi s većinskim stanovništvom. Pogledaju li se podaci o godinama izgradnji romskih kuća te o vrsti materijala od kojih su izgrađene, zaključuje se da su stambeni objekti nekvalitetni i mnogo lošiji od stanova ili kuća neromskog stanovništva.

Prema Hodžiću (standard stanovanja u romskim naseljima u Hrvatskoj) se zaključuje da je slično i s romskim kućama i u Makedoniji. Napominje (1986:29) „da je riječ o vrlo nekvalitetnim kućama, a to pokazuju i podaci o vrsti poda u stambenim prostorijama. Nešto više od 1/3 (36,6%) anketiranih domaćinstava imaju u stambenim prostorijama pod od dasaka, ili parketa, a u ostalima pod je od betona (26,0%) ili zemlje (37,4%). I drugi podaci o kućama anketiranih domaćinstava ukazuju na to da je riječ ne samo o građevinski lošim kućama nego da su to, s obzirom na veličinu i broj soba, zapravo potleušice. Kada je riječ o broju soba dominiraju kuće s jednom sobom (62,8%), a kada je riječ o površini, dominiraju one s površinom do 20 m² (49,4%)“.

Romi se, neovisno je li riječ o gradskim ili seoskim naseljima, u pravilu naseljavaju na rubnim dijelovima te često formiraju prostorno i socijalno novo naselje. Uglavnom su loše ili bez nikakve komunalne opremljenosti. Nakon izgradnje naselja Šuto Orizari postaje praksa da se rijetko koje romsko domaćinstvo izdvoji iz naselja i naseli u drugomu s većinskim neromskim stanovništvom.

Hodžić još navodi dva su osnovna razloga za ovakvo romsko naseljavanje:

- ekonomsko-socijalno-kulturni kompleks Roma,
- kulturni kompleks neromskog stanovništva;

Objašnjavajući ovaj proces ekonomskog-socijalnog i kulturnog kompleksa Roma navodi:

U prvome se slučaju, s jedne strane radi o ekonomskoj nemogućnosti Roma da se nastane u urbaniziranom prostoru (u naselju s neromskim stanovništvom), a s druge, o ovisnosti o sociokulturnom miljeu koji reproducira romski način života i koji se osigurava u izoliranim naseljima. Međutim, mali broj romskih domaćinstva je imao privilegij da dobije solidarne stanove. No mnogi od onih koji

su ih dobili, stanove bi prodali i vratili se u romska naselja. Romska naselja u blizini neromskih naselja su zapravo specifičan prijelazni oblik u procesu adaptacije Roma na izmijenjene životne uvjete. Kulturni kompleks neromskog stanovništva se očituje u nastojanju da Romima ne dopuste naseljavanje u svoje naselje (da mu Rom ne bude susjedi). Razlozi za ovakav stav su višestruki, od uvjerenja da bi se vrijednost njihove nekretnine zbog doseljavanja Roma znatno smanjila pa do uvjerenja da bi im odgoj vlastite djece bio otežan. (Hodžić, 1986: 30)

Međutim, postojeće stanje samo prividno zadovoljava i jedne i druge jer ni jedni ni drugi još uvijek ne uviđaju nužnost promjene životnih uvjeta Roma.

4.2. Važne osobe i institucije koji su Romima donijeli napredak u Makedoniji

Govorimo li o promjenama u romskoj zajednici, mora se reći da su one ostvarene zaslugom samih Roma uz potporu europske romske elite i u Makedoniji i u svijetu. Za promociju romske kulture i jezika u svijetu najzaslužniji su glazbenici poput Esme i Steve Teodosievskog, Usnije Redžepove, Kočani orkestra i drugih.

Međutim, emancipacija Roma u Makedoniji se ponajprije veže uz Šaipa Jusufa i Faika Abdija. Šaip Jusuf (1933. – 2010.) je diplomirao fizičku kulturu i vaspitanje u Ljubljani te se potom vratio u Skopje gdje je u u skopskoj srednjoj strojarskoj školi radio kao profesor tjelesne i zdravstvene kulture. Na emancipaciji Roma Jusuf radi s romskom populacijom u SFRJ i u svijetu radi osnaživanja romskoga kulturnog identiteta i utemeljenja institucija za zastupanje i promoviranje romske kulture i jezika. Time uvelike pobija stereotipe o asocijalnosti Roma u europskome društvu.

Nadalje, Demir (2017:69) navodi:

Smatrao je da se to najlakše može postići školovanjem romskog kadra u školama u kojima će se Romi obrazovati na romskom jeziku i da je to proces koji se jednom mora započeti. Pristalice njegovih ideja bili su mladi Romi (koji kasnije postaju poznati romski pisci u Makedoniji). Za to je postojala politička volja i u najvišim organima komunističke organizacije u Federaciji, jer se nakon rata otvorio status Roma i u tim najvećim društvenim strukturama.

Međutim, Jusufovu ideju ne shvaća ondašnji romski politički predstavnik Faik Abdi.

Faik Abdi (Skopje, 1937. – 2016.) je bio poduzetnik i jedan od prvih makedonskih političara Roma. Završio je srednju školu, a zatim je radio kao savjetnik u odjelu za ekonomiju i planiranje u Tvornici papira "Komuna" u Skoplju. Bio je član Skupštine Skopja i član Skupštine SRM-a (1969. – 1974.) i Republike Makedonije (1990. – 1994.). Dugo godina je bio predsjednik KUD-a "Pralipe" u Skopju i Stranke za potpunu emancipaciju Roma u Makedoniji (PCERM).⁷

Faik Abdi je imao drugačije poglede na budućnost romskog naroda. Demir (2017:70) navodi: "Reagirajući na ideju Šaipa Jusufa o nacionalnoj artikulaciji Roma u Makedoniji, Abdi, kao član Komunističke partije, dao je ne-Romima do znanja da to Romima nije potrebno i da je bolje da im vlasti pomognu u razvijanju romskog folklora jer kako je rekao nadležnim obrazovnim institucijama *struktura, mentalitet i kultura naših Roma ne mogu osigurati nacionalno afirmiranje Roma u Makedoniji!*"

Međutim, ideju Šaipa Jusufa prihvataju mladi Romi koji formiraju kulturne i umjetničke asocijacije u kojima razvijaju kulturu Roma i podržavaju ideju o osnaživanju kulturnog identiteta Roma i njihove institucionalne organizacije.

O njihovom konfliktu (nerazumijevanju između Abdija i Jusufa) Demir navodi i podatak:

O tome kakva je u prošlosti bila „politika” spomenutog Faika Abdije govori nam podatak da je on bio jedan od pristalica formiranja najvećeg „romskog getoa” na svijetu u naselju Šuto Orizari 1964. godine. Ideja Šaipa Jusufa bila je da se krene od segregacije i dođe do integracije i jednakosti Roma, koja je u prošlosti nedostajala u makedonskom društvu. (Demir, 2017:70)

Jusuf, kao i Faik Abdi imaju veliku ulogu u razvijanju odnosa s Romima u SFRJ, organiziranju Svjetskog kongresa Roma 1971. u Londonu. Nadalje, Jusuf radi na priznavanju romske nacije u UN-u, povezivanju Roma s matičnom pradomovinom Indijom i ustanovljavanju Festivala romske kulture u indijskom gradu Chandigarh.

Nažalost, Jusufove ideje nisu prerasle u nacionalni pokret već se pribjeglo polovičnim rješenjima pa su Romi uglavnom, pod utjecajem Faika Abdija, organizirali kulturno-umjetnička

---

⁷ (Izvor: makedonism.org/Makedonska enciklopedija- abdi faik (pristupljeno 12.08. 2020)

društva gdje se uglavnom razvijao folklor te organizirale proslave i koncerti povodom Vasilice ili Jurjeva.

Dalje, navodi Demir:

Jusuf nije stao na stranu „foklorista”. Vodio je razgovore i u vrhu sa tadašnjim vodećim ljudima u Federaciji. Najviše razgovora vodio je sa Alešom Beblerom, članom Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije i trajnim jugoslavenskim izaslanikom u UN-u, od kojega je tražio da se u Makedoniji objave i prve knjige na romskom jeziku. Iz tih je razgovora 1978. godine proizašlo Beblerovo pismo Centralnom komitetu SK Jugoslavije u kojem otvoreno ukazuje na socijalno-ekonomske aspekte Roma, ali pridaje značaj i jačanju njihovog nacionalnog identiteta. Nakon Beblerovog pisma, u okvirima SFRJ formirana je Komisija za standardizaciju romskog jezika, koja je donijela Odluku o pismu i ortografiji romskoga jezika, u kojoj je član bio i Šaip Jusuf. (ibid. 70)

4.3. O velikom učitelju – Šaipu Jusufu

Vrhunac Jusufova rada smatra se izdavanje Gramatike romskog jezika (1980.) čiji je prevoditelj i koautor na makedonskom jeziku jezikoslovac Krume Kepeski i koja je bila, navodi Demir (2017:71), prva gramatika na romskom jeziku u svijetu, a 1996. je autor i prve početnice na romskom jeziku u Makedoniji. Inicijator je TV-emisija na romskom jeziku u Prištini i Skopju, a zaslužan je što su prvi novinari Romi počeli pisati na romskom jeziku.

U skopskom Institutu za folklor se njegovim zalaganjem otvara Odsjek za romski folklor gdje se istražuje romska etnografija na čelu s Trajkom Petrovskim.

Svoje ideje i želje glede romskog napretka Jusuf izlaže novinaru Branku Petrovskom za Yugopapir⁸ u rujnu 1977. U uvodu intervjuja Petrovski navodi „[...] U delegaciji koja je pratila rad potkomisije UN-a nalazio se i Šaip Jusuf, profesor iz Skopja, koji za čitaoce našeg lista govori o svojoj diplomatskoj aktivnosti u Londonu i Ženevi. [...]”

Nadalje u intervjuu Jusuf otkriva vijest iz Ženeve koja je brzo obišla svijet:

---

⁸ <http://www.yugopapir.com/2015/04/saip-jusuf-jugoslavija-jedina-zemlja.html> (pristupljeno: 15.08. 2020)

Potkomisija UN-a za sprečavanje diskriminacije i zaštita prava manjina usvojila je rezoluciju u kojoj se zemlje pozivaju da Romima daju ista prava koja uživaju i ostali građani. Potkomisija UN-a za ljudska prava donijela je ovu rezoluciju nakon optužbi o lošem postupanju prema Romima koji žive u SAD, na Bliskomk istoku, u zapadnoj i istočnoj Europi. U svijetu danas u bijednim uvjetima, živi oko 10 milijuna Roma.

To je bilo prvi put da se o Romima nešto kaže i u UN, I neće biti posljednji put. Jer, Rome su UN priznali kao narod, pa je sada potrebno da oni to zaista postanu. [...] Sada je Gramatika u štampi, a njena će pojava praktično otvoriti sve mogućnosti za razvoj jezika, književnosti i kulture ovog naroda. Gramatika i abceda su prihvaćeni na svjetskom kongresu pa tako one postati i službeni za sve Rome na svijetu. [...] Sljedeća premijera amaterskog kazališta Roma Pralipe iz Skopja (koje je dobilo priznanje "sedam sekretara SKOJ-a) bit će drama Šaipa Jusufa. Naslov joj je "Duj kale mare (dva crna kruha), a posvećena je životu Roma između dva svjetska rata. [...]

Za potrebe rada na Gramatici Jusuf se upoznao s teorijama lingvista svjetskog glasa koji su se bavili romskim jezikom. Kako Jusuf nije bio lingvist po obrazovanju, bilo mu je mnogo teže raditi na kapitalnim knjigama romskog jezika. Istodobno je morao učiti i izgrađivati znanje o romskoj lingvistici. Na Jusufa je najviše utjecao teorijski rad Sir Ralpa Turnera *The position of Rromani in Indo-Aryan – History of the Rromani language* (Edinburg, 1927.) u kojem uspoređuje romski i indoarijske jezike. Svoje spoznaje iz tog rada kasnije primijenio u svojoj Gramatici iz 1980.

Preko Turnera saznaje da diskusije o mjestu romskog u okvirima indo-arijske skupine jezika imaju podužu povijest. Miklošič, u svome radu *Beiträge zur Kenntnis des Zigeunermundarten* (1878), zastupa mišljenje povezanosti romskog sa dardskim jezicima, uglavnom zbog toga što je on zadržao sibilant u konsonantskim skupinama *st(h)* i *št(h)*.

Dr. Sampson u *Journal of the Gypsy Lore Society* (3rd Series, II. 162) navodi fonološke zakonitosti koje obaraju tvrdnju o povezanosti romskog s dardskim jezicima (nema dokaza opće promjene zvučnih konsonanata u aspirirane u dardskom, dok su, navodno, ostali zvučni u Indiji. Isto tako, argument da je romski imao zvučne aspirate u vrijeme kad su Romi napuštali Indije, dok su dardski jezici izgubili aspiraciju, nije održiv. Jer se radi o recentnijem gubitku aspiracije tek nakon što su Romi napustili Indiju).

Argumenti objiju strana (povezanost romskog s dardskim jezicima, odnosno njegova nepovezanosti s tom skupinom) imaju više slabosti:

1) usporedba romskog s nekom narječnom skupinom *u njezinoj sadašnjoj formi* je manjkava jer se treba uzeti u obzir njegovo stanje *u vrijeme kad su Romi napuštali Indiju*;

2) nije određena važnost razlika u vrijednosti *konzervacije i inovacije* u fonologiji i morfologiji kako bi se ustanovile veze među različitim narječjima;

3) s druge strane, imaju li dva ili više dijalekata istu inovaciju u promjeni nekog izvornog glasa ili nekog drugog elementa, postoje znatni razlozi za pretpostavku da postoji veza između tih dijalekata *posebno ako tih promjena nema u drugim jezičnim skupinama*; U argumentacijama Turnerovih prethodnika nije bilo pokušaja odrediti ili uzeti u obzir *relativnu dataciju glasovnih promjena* kojima se htjelo povezati romski s nekom drugom skupinom;

4) koristimo li fonološku građu za određivanje povezanosti romskog s nekim drugim narječnim skupinama, treba razlikovati *između konzervacija i inovacija, a u potonjim između ranijih i kasnijih inovacija*;

5) svi dosadašnji dokazi u prilog zajedničkog izvora romskog i dardskog temeljili su se na konzervacijama, no prema Turneru, one nisu ključne za dokazivanje međusobne jezične povezanosti.

Jusuf je znao da najranija inovacija iz izvornog indoarijskog je promjena slogotvornog *r*. Njemu je samo trebalo objašnjenje da već u *Rgvedi* nalazimo riječi gdje umjesto *r* imamo *a, i* ili *u*.

- Drugdje u Indiji čini se da je razvoj išao prema *i*, odnosno *u*, kad je prisutan labial.

- Na sjeverozapadu *r* prelazi u *ri*.

- U romskom se čini da razvoj ide prema *i* i *u*.

Primjeri:

kišlo "tanan, uzan"	skt. <i>kṛśaḥ</i>
kištel "jaše" [velško narječje]	skt. <i>kṛṣṭaḥ</i>
khil "maslo"	skt. <i>ghṛtaḥ</i>
thilel "drži" [velško narječje]	skt. <i>dhṛtaḥ</i>
mišto "dobar" [good, well]	skt. <i>mṛṣṭaḥ</i>
šing "rug"	skt. <i>śṛṅgaḥ</i>
ilo, jilo, vilo "srce"	skt. <i>hṛdayaḥ</i>
pučel "pitati"	skt. <i>prcchati</i>
mulo "mrtav"	skt. <i>mṛtaḥ</i>

buko (<i>bukho</i> , <i>op.a</i>) "unutarnji organ"	skt. <i>vṛkkau</i>
buti "rad"	skt. <i>vṛttiḥ</i>
phuro "star"	skt. <i>*bṛṣṣhah, vṛddhah</i>
šunel "čuti, slušati"	skt. <i>śṛṇoti</i>
sungal "mirisati"	skt. <i>*śṛṅgati, śiṅghati</i> (Turner, 1927:6)

Cerebralizacija dentala ispred ṛ je također jako stara, neke primjere mogli bismo naći čak u Ṛgvedi (gl. Wackernagel, *Altindische Grammatik*, i, str. 167).

U srednjoindoijskom, cerebralizaciju nalazimo više na istoku Indije, dok je u središnjem dijelu gotovo i nema. U suvremenim jezicima, vidi se snažan utjecaj necerebralizirajućih središnjih narječja. Romski spada u necerebralizirajuća narječja. U romskom, srednjoindijski *-d-* i *-ṣ-* se mijenjaju u *l* i *r*, a od srednjoindijskih *-tt-* i *-ṭṭ-* nastaju *t* i *r*.

Tako *ṛt* u romskom postaje *il* ili *ul*:

khil "maslo"	skt. <i>ghṛtaṃ</i>
thilel "drži"	skt. <i>dhṛtaḥ</i>
mulo "mrtav"	skt. <i>mṛtaḥ</i>
ilo "srce"	skt. <i>hṛdayaṃ</i>
buti "rad"	skt. <i>vṛttiḥ</i> . (Turner, 1927:7)

Sanskrtsko *kṣ* u srednjoindoijskom mijenja se u *cch* ili *kkh* (*kh*), u romskom *kṣ* postaje *kh*:

jakh "oko"	skt. <i>akṣi</i>
akhor "orah"	skt. <i>akṣotaḥ</i>
khak "pazuho"	skt. <i>kakṣaḥ</i>
dikhel "vidi"	skt. <i>*dikṣ-, dṛṣyate</i>
drakh "grožde"	skt. <i>drākṣā</i>
phak "krilo"	skt. <i>pakṣaḥ</i>
bokh "glad"	skt. <i>bubhukṣā</i>
makhel "razmazuje"	skt. <i>mṛakṣati</i>
rakhel (mrakhel) "čuva"	skt. <i>rakṣati</i>
rukḥ „stablo"	skt. <i>rukṣaḥ</i>
makhi "muha"	skt. <i>makṣikā</i> (Turner, 1927:9-10)

Sanskrtski *śm*, *ṣm*, *sm* imaju različite promjene u indoijskim jezicima, u romskom najčešće se mijenjaju u *m(h)*: tumen "vi" (skt. **tuṣme*, gl. *yuṣmān*), lima „sluz" (skt. *śleṣmā*), amen "mi" (skt. *asman*). Grupa "dental + 'v' ili 'm' (tv, dv, tm)" u romskom dobiva labijalnu promjenu: pes, pen "sam" (skt. *tman*), nominalni sufiks *-pen*, *-ben* (skt. *-tvana*), štar "četiri" (skt. *catvaraḥ*). Inicijalno *y-* mijenja se u *dž-*: džov "ječam" (skt. *yavaḥ*), džal "ide" (skt. *yati*), džulo "par, jaram" (skt. *yuktaṃ*), džuvli "žena" (skt. *yuvatiḥ*). Intervokalno *-m-* u romskom se mijenja u

nazalizirano -v-: kovlo "mekan" (skt. komalaḥ), giv "pšenica" (skt. godhumaḥ), gav "selo" (skt. gramah), thuv "dim" (skt. dhūmah), iv "snijeg" (skt. himah).

Intervokalni dentali –t-, možda –d-, -th-, i manje vjerojatno –dh-, u romskom su opstali u obliku –l-: alo, avilo "došao" (skt. āgataḥ), uštilo "ustao" (skt. utthitaḥ), gelo "otišao" (skt. gataḥ), gili "pjesma" (skt. gītā), devel "bog, nebo" (skt. devatā); len "rijeka" (skt. nādī), nilaj "ljetno" (skt. nidāghaḥ), ilo "srce" (skt. hrdayam); goj "crijevo" (skt. godhā?), giv "pšenica" (skt. godhūmah).

U romskom su opstala dva sibilanta (s, ṣ odnosno ś) od triju izvornih (s, ś, ṣ): šel "stotina" (skt. śatam), šošoj "zec" (skt. śaśaḥ), šero "glava" (skt. śiraḥ), šukar "dobar, lijep" (skt. śukraḥ), sasto "zdrav" (skt. śastaḥ), sig "brz" (skt. śīghraḥ), sap "zmija" (skt. sarpaḥ), sovel "spava" (skt. svapati). U romskom je opstalo r u kombinacijam labial ili dental + "r": trin "tri" (skt. trīṇi), pirel "voli" (skt. prīyate), drakh "grožđe" (skt. drākṣā), phral "brat" (skt. bhrātā).

Iz ove teorije Jusuf je zaključio da ako je romski izvorno pripadao središnjoj skupini, njegove veze s njom su prekinute (vjerojatno migracijom) prije nestanka intervokalnog –d-, stapanja triju sibilanata i asimilacije "r" i sibilanta prije "t" ili "ṭ". U romskom su određeni glasovi opstali, dok su u njihovih nekadašnjih susjeda doživjeli promjene. Zbog ovih spoznaja Jusuf postavlja teoriju da romska abeceda treba biti fonetska i da svaki glas treba bilježiti posebnim grafemom ili digrafom.

Rad ga je potaknuo da radi istraživanja i više od desetak puta ode u Indiju. Kasnije, neki lingvisti svjetskog glasa mu zamjeraju što uvodi hindske riječi u romski leksik.

Nakon tiskanja romske gramatike, desetak godina se ništa nije činilo na razvitku romskog jezika.

Kad se Makedonija osamostalila Jusuf je opet počeo djelovati te je od makedonskog Ministarstva za obrazovanje tražio da se organizira konferencija na kojoj bi se založio za uvođenje romskog jezika u škole. Tako je u Skopju 1992. usvojena deklaracija pod nazivom *Opći principi o kodifikaciji romskog jezika*, a sastavili su je Šaip Jusuf, Viktor A. Friedman i Donald Kenrick. Njezin sadržaj je opisan u radu Demira gdje kaže:

Ova je kodifikacija namijenjena romskome jeziku kao nastavnom predmetu u RM i predstavlja potreban korak prema međunarodnom književnom jeziku u svijetu. Uzimajući u obzir da veći dio Roma u RM rabi arlijski govor, ovaj se govor uzima kao osnova književnoga jezika Roma u RM, ali sa izvjesnim gramatičkim, fonološkim i naročito leksičkim dopunama svih romskih govora kao što su džambaski, bugurđžiski i gurbetski govor i dr. Romka se abeceda sastoji od latiničnih slova, a u ćirilici

upotrebljavat će se adekvatna makedonska ortografija. U nekim se romskim govorima razlikuju uvularni frikativ (**x**) od glotalnog aspirata (**h**).

Osnovna ortografska, morfološka i morfofonološka pravila:

- nema posebnog znaka za tzv. tamni vokal (šva) u abecedi, zato što je veoma rijedak i marginalan, a u mnogim romskim govorima ni ne postoji. U rijetkim slučajevima kad nalazimo vokal „šva”, onda kao adekvatni književni oblik uzimamo varijantu iz drugog romskog govora, u kojoj umjesto njega stoji drugi vokal. Primjerice, umjesto **vrdon** uzima se **vurdon** (kočija);

- u riječima sa aspiriranim suglasnicima aspiracija se bilježi, kao npr. **jakh** (oko);

- automatska bezvučnost na kraju riječi se ne bilježi, npr. **dad** (otac);

- dentalni ili velarni okluziv ili sonorant (**t, d, k, g, l, n**) koji se javlja ispred prednjeg vokala ili jote (**i, e, j**) bilježi se u nepromijenjenom obliku. Primjer: **buti, kerdjum, geljum, lil, pani**;

- pri pisanju oblika prvog lica jedine u preteritu čuva se suglasnik ispred korijena.

Primjer: **kerdo – kerdjum**;

- tamo gdje postoji jotacija, piše se jota. Primjer: **Romni, Romnie, Romnja, Romnjatar...**

- staro romsko –s, koje se još uvijek izgovara u džambaskom i drugim govorima, a koje se u arlijskom govoru izgubilo i više ne izgovara, pri pisanju se i dalje bilježi. Primjer: **devlea/devlesa, mangea/mangesa, mangaja/mangasa**;

- osobne zamjenice su sljedeće: **me, tu, vov, voj, amen, tumen, von/ola**;

- posvojne zamjenice su sljedeće: **mlo (mo, miro), tlo (to, tiro), plo (po, piro), amaro, tumaro, pumaro, leske, lake, lenge**;

- član u romskome jeziku je prepozitivan, a rabi se u sljedećim slučajevima: Uz nominativ jednine muškoga roda stoji **o-**. Primjer: **o Rom**. Uz nominativ jednine ženskoga roda stoji **i-**. Primjer: **i Romni**. Uz nominativ množine oba roda stoji **e**. Primjer: **e Roma**;

- komparativ se tvori dodavanjem prefiksa **po-** ili sa sufiksa **-eder**. Superlativ se tvori pomoću prefiksa **maj-**. Primjer: **baro – pobaro (bareder) – majbaro**;

- dani u tjednu su sljedeći: **palokurko, dujtodi, trintodi, štartodi, pandžtodi, savato, kurko**;

- imena godišnjih doba su: **anglonilaj, nilaj, palonilaj, ivend**;

- nazivi mjeseca u godini su internacionalni. Primjer: **januaro, februaro, marto, aprilo, majo, juno, žulaj, augusto, septembro, oktombro, novembro, decembro**;

(Demir, 2017: 209)

Pored usvajanja Deklaracije, (Friedman 1999: 331) na konferenciji je zaključeno „da se uvede romski jezik na Pedagoškom fakultetu u Skopju i da se otvori katedra Romistike na Filološkom fakultetu u Skopju“.

4.4. Victor A. Friedman i njegova velika pomoć romskom jeziku

Victor A. Friedman, američki lingvist specijaliziran za slavenske jezike i književnosti, u članku *Problemi kodifikacije standardnog romskog jezika* što ga je 1985. objavilo Gypsy Lore Society u New Yorku, predstavlja lingvističke probleme iz tvorbe i standardizacije književnog romskog jezika sukladno Romskoj gramatici Šaipa Jusufa i Krumeta Kepeskog iz 1980. Autor navodi da je gramatika izdana s ciljem stvaranja književnog romskog jezika pa Friedman svoj tekst temelji upravo na tom djelu.

Prvi problem koji Friedman izlaže odnosi se na fonologiju i ortografiju. Zamjećuje da se glas *šva*⁹ veoma rijetko i nedosljedno javlja u romskom jeziku, i to samo u sredini riječi, bez obzira je li riječ o tuđicama ili ne. U Jusufovoj se gramatici glas *šva* označava kao *ä* i dosljedno se provodi primjerice u riječi *akäl* koja dolazi od turske riječi *akıl* (razum), dok se riječi *sasträn* (od sanskrtskog *satri*, “željezo”) i *garäpi* (od turskog *garip* što pak dolazi od arapskog *garib*, “siromaštvo”) gdje pišu i kao *sastri*, *sastrun* i *garipi*. Stoga autor zaključuje da bi se problem glasa *šva* trebao pomnije obrazložiti.

Nedosljednosti se uočavaju i kod bezvučnog velarnog frikativa. Naime, u romskim dijalektima postoje tri vrste bezvučnih glasova, velarni i uvularni frikativ te glotalni aproksimant, a u gramatici se spominju samo velarni (*x*) i glotalni (*h*). Nedosljednost se ponovno očituje u pismu. Npr., riječ “rupa” piše se kao *hiv*, ali i kao *xiv*; *xor* označava “dubinu”, ali “produbljivanje” se piše *hordaripe*; *xramondo* znači “slovo”, ali “napisano” je *hramondikano*. Dakle, potrebno je utvrditi specifičnost tih zvukova i njihove pojave u riječima.

Tri su promjene vezane uz problem jotacije. Prvi je gubitak intervokalnog *s* u arlijskom dijalektu koji prelazi u *j*, a očituje se u instrumentalu jednine (npr. *devlesa*, “zbogom”, prelazi u *devleja*) i u 2. licu jednine te u 1. licu množine imperfekta (npr. *tu/amen džasa*, “ti iđашe/mi iđasmo”, prelazi u *džaja*). Friedman zamjećuje da Jusuf u svojoj gramatici ne spominje razlike u imperfektu nego samo koristi arlijski oblik *džaja*. Sljedeći je problem izgovor i pisanje intervokalne jotacije u raznim gramatičkim oblicima u svim dijalektima. Naime, potrebno je uspostaviti ortografsku konvenciju pisanja jotacije koja se razlikuje ovisno o mjestu boravka

---

⁹ “U mnogim se jezicima javlja kao posljedica primjene pravila redukcije nenaglašenih samoglasnika i ima status razlikovnoga samoglasnika. U jezicima koji ga ne koriste u razlikovne svrhe, i u kojima se javlja kao posljedica kvantitativne redukcije, često se čuje kao glas kojim se popunjava praznina u govoru, npr. pri oklijevanju. Budući da se *šva* artikulacijski opisuje kao čista fonacija (proizvodnja zvuka treperenjem glasnica) bez artikulacije (govorni organi u usnoj šupljini ostaju u neutralnom položaju, kao pri disanju), *šva* predstavlja najneutralniji tip govornoga glasa.” <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60056> (pristupljeno: 12.08. 2020.)

govornika i o većinskom jeziku. Iako se npr. *džamija* dosljedno piše s *j* u nominativu jednine, u nominativ množine može biti *džamie* i *džamije*. Treći problem glede jotacije je nedosljedna zamjena završnog *-j* s *-i*. Iako se neke riječi uvijek pišu s *-j*, kao npr. *thaj*, “i”, u većini je riječi ipak prisutna nedosljednost. Tako se, primjerice, *šaj*, “može”, ponekad piše kao *šai*, *muj*, “usta”, kao *mui* i tako dalje.

Friedman predlaže da se imenice ženskog roda pišu s *i* kako bi se razlikovale od imenica muškog roda jer završetak imenice na *i* u romskom jeziku označava ženski rod. Po tome bi se imenice kao što su *lej*, “rijeka”, *kuj*, “lakat”, ili *phabaj*, “jabuka” pisale *lei*, *kui* i *phabai* kako bi se naglasio njihov ženski rod.

Potom, problem predstavljaju i palatalni plozivi *kj* i *gj*, odnosno *k* i *g* što je najvjerojatnije utjecaj iz makedonskoga jezika. Ti se glasovi nasumce koriste ispred prvog samoglasnika, npr. prijedlog *ki*, “u”, može se pisati i kao *kji*, particip glagola *kerdo*, “napravljen”, piše se i kao *kjerdo* i slično. Osim toga, nedosljedno je i provođenje jotacije kod završnih glasova *t* i *d*. Tako je *vakerdjas*, “rekao/la je”, negdje *vakergja* ili čak *vakjergja*.

L i *lj*, alveolarni, odnosno palatalni lateralni aproksimant, također imaju svoje nedosljednosti prema kojima se *lil*, “knjiga”, može pisati i kao *ljil*.

Friedman navodi da se problem primjećuje i kod naglasaka jer se naglasak romskih riječi razlikuje ovisno o državi u kojoj govornik živi i o većinskom jeziku. Izvorni je naglasak najvjerojatnije bio na posljednjem slogu što se očuvalo kod balkanskih Roma pa tako i u Jusufovoj gramatici. Iako u gramatici nema pravila o mjestu naglasaka, Friedman je zamijetio da je naglasak uglavnom na posljednjem slogu, osim u pet slučajeva. Prvi je u prezentskoj konjugaciji gdje je naglasak na samoglasniku osnove, npr. *perél*, “pasti”, prvo lice jednine *peráv*. Zatim, u složenicama s *ováv*, “biti”, glagol nije naglašen. Npr. *bokhálilo*, “gladan” gdje je *ilo* treće lice jednine perfekta glagola *ováv*. I u kosim padežima svih imenica naglasak je na samoglasniku osnove, npr. nominativ jednine *Rom*, genitiv jednine *Roméskoro* i dativ jednine *Roméške*. U posuđenicama koje završavaju na samoglasnik, naglasak pada na predzadnji slog. Primjerice, nominativ jednine *láfi*, “riječ”, i nominativ množine *lafija*. Posljednji se slučaj odnosi na neke prijedloge, veznike i tako dalje kojima naglasak nikada ne pada na zadnji slog, kao u riječi *hémako*, “iako”.

Drugi dio Friedmanovog članka uključuje i morfologiju i odnosi na imenice. Uočeno je da novije posuđenice muškog roda u deklinaciji ne gube zadnji samoglasnik, dok ga starije ili izvorne imenice gube. Npr. nominativ jednine *vogi*, “duša”, u nominativu množine glasi *vogja*,

a u ablativu množine *vogjendar*, za razliku od imenice *lafī*, “riječ” koja u nominativu množine glasi *lafija*, a u ablativu množine *lafijendar*. Slična se nepredvidljivost primjećuje i kod imenica ženskog roda od kojih neke u kosim padežima zadržavaju zadnje *-i* u obliku jotacije, a neke ga odbacuju. To je vidljivo na primjerima riječi *piri*, “posuda”, koja u lokativu jednine postaje *pirate*, a u ablativu množine *pirende*, dok je *Romni*, “Romkinja”, u lokativu jednine *Romnjate*, a u lokativu množine *Romnjende*. Međutim, problem postoji i u genitivu jednine i množine. Naime, u nekim dijalektima genitiv jednine završava na *-koro/-kiri/-kire*, a genitiv množine na *-goro/-gori/-gore*, dok drugi dijalekti odbacuju zadnji slog *-ro* i koriste samo *-ko/-ki/-ke*, odnosno *-go/-gi/-ge*, pri čemu se onda genitiv ne razlikuje od dativa. Što se tiče imenica, Friedman je također uočio različit oblik u akuzativu jednine. To jest, imenice koje označavaju živa bića u akuzativu razlikuju se od nominativa, dok imenice koje označavaju predmete, stvar i pojave imaju isti oblik i u nominativu i u akuzativu. Npr. *dikljum e bašne*, “vidio sam pijetla”, (nominativ glasi *bašno*), ali *xaljan miro maro*, “pojeo si moj kruh” (nominativ je također *maro*). Apstraktne se imenice u romskom jeziku tvore od sufiksa *-pe/-pa/-be/-ba* koji potječe od sanskrtskog *-tvanna*, tj. prākṛtskog *-ppaṇa*. Problem nastaje s deklinacijom tih imenica. Dok neke imenice u kosim ili čak svim padežima, zadržavaju izvorno *-n* (npr. vokativ množine *šūžipenalen* od imenice *šūžipe*, “ljepota”), u nekim se dijalektima taj glas potpuno gubi. Budući da se teži da standardni romski jezik bude što bliži svom izvornom obliku, tj. indijskim jezicima, i to bi se trebalo sistematizirati.

I kod pridjeva se javljaju razlike, a najuočljivije u komparaciji. U gurbetskom se dijalektu za komparativ koristi nastavak *-eder* (*but*, “mnogo”, *buteder*, “više”), a u drugim se govorima koristi prefiks *po-* (*pobut*, “više”), što je utjecaj grčkog ili slavenskih jezika. Arlijski dijalekt superlativ tvori prefiksom *em-* (*embut*, “najviše”), koji dolazi iz turskog, a džambaski i gurbetski dijalekt tvore ga prefiksom *maj-* (*majbut*), koji dolazi iz rumunjskog. Osim toga, neki makedonski Romi koriste slavenski prefiks za superlativ, *naj-* (*najbut*). Kod tvorbe novih pridjeva pojavljuju se nedosljednosti u neasimilaciji posuđenica iz slavenskih jezika gdje se posuđenice ne slažu s imenicom (npr. *makedonsko čhib*, “makedonski jezik” gdje pridjev završava na *-o* iako slijedi imenica ženskog roda), u asimilaciji posuđenica iz slavenskih jezika gdje se posuđenica asimilirala po slavenskim gramatičkim pravilima (npr. riječ *akālija*, “pametna”, dolazi od turske riječi *akilli*, ali se prilagodila pomoću slavenskog nastavka *-lija*) i u genitivu. Kao rješenje, Friedman predlaže infiks *-n-*, npr. *makedonskoni čhib*, i upotrebu genitiva, npr. *istoriakiri gramatika*. Problem nastaje i kod posvojnih pridjeva. Jusufuova gramatika navodi oblike samo za *miro/mlo*, “moj”, i *tiro/kiro, tlo/klo*, “tvoj”, a ne spominje

piro/plo/po, “vlastiti” što bi također trebalo uzeti u obzir, kao i duži oblik pridjeva *mo*, to jest *miro*.

Budući da se glagoli u romskome jeziku dijele na mnogo kategorija i općenito čine veliku gramatičku vrstu, tako se pojavljuje i niz problema od kojih Friedman ukazuje na najvažnije. Ponajprije, povratni glagoli nisu dosljedni i nekad se koristi zamjenica *pes*, a nekad *man* (npr. *me uravav pes*, “oblačim se” / *me uravgjum man*, “obukao sam se”). Jedinu razliku čini govornikov dijalekt. Zatim, Jusuf u gramatici od modalnih glagola spominje samo *valjani*, “potrebno je”, iako u modalne glagole spadaju i *šaj*, “može” i *našti*, “ne može”. Osim toga, u gramatici se uopće ne spominje pasivna konstrukcija iako u romskome jeziku postoji.

Potrebna su daljnja istraživanja glede svršenosti i nesvršenosti romskih glagola. Razlog je u nedosljednoj tvorbi svršenosti i nesvršenosti glagola. Jedni, naime, tvore svršenost, tj. nesvršenost pomoću slavenskih prefiksa, npr. *povakerel*, “izraziti”, od glagola *vakerel*, “reći”, dok drugi pak glagoli tvore svoju svršenost, tj. nesvršenost tvore s pomoćnim glagolima, primjerice *gjilavkjerel*, “ispjevati”, od glagola *gjilavel*, “pjevati”. Kod objašnjenja glagolskih vremena gramatika ne uzima u obzir sintetički imperfekt koji se tvori sufiksom *-s* na prezentsku osnovu, npr. *keravas*, “učinio sam”, iako ga mnogi govornici koriste.

Nadalje, prema Friedmanovu, u gramatici upotreba preterita nije dobro objašnjena s obzirom na njihov sintetički i analitički oblik te implicira da je njihovo značenje promjenjivo, iako nije. Kad je riječ o prezentu, ponovno se javljaju nedosljednosti. Naime, neki dijalekti dodaju završno *-a* na konjugirani oblik prezenta (*kerava*, “činim”), dok neki ne. Iako se prema gramatici završno *-a* ne dodaje samo ispred infinitva (*te kerel*, “činiti”) i analitičkog futura (*ka kerav*, “činit ću”), u svojim daljnjim tekstovima koristi oba oblika proizvoljno. Zbog toga ovaj problem s dužim i kraćim oblicima prezenta u romskoj gramatici postaje veoma važan. Friedman također primjećuje da Jusuf u gramatici nije opisao treću vrstu konjugacije, onu na *-o* (*tergjol*, “stajati”), nego samo na *-e* (*perel*, “pasti”) i na *-a* (*džal*, “ići”). Razlog je vjerojatno to što se glagoli s konjugacijom na *-o* mogu tvoriti i od pomoćnog glagola *ovel*, “biti”, (*tergjovel*), no i to bi svakako trebalo preciznije odrediti prije standardizacije. Značenje pak prijedloga razlikuje se ovisno o padežu u kojem se koristi. Npr. *pali o nilaj* u nominativu znači “nakon ljeta”, a *pali mande* u lokativu znači “iza mene”. Osim toga, prijedlozi u romskom jeziku veoma se često spajaju s određenim članom ispred imenice (*ko*, “u”) pa ih neki pišu s apostrofom (*k'o*) ili spojnicom (*k-o*), npr. *ko/k'o/k-o gav*, “u selo” ili *ki/k'i/k-i diz*, “u grad”.

Što se tiče određenog člana, u nominativu množine mogu se upotrijebiti kako *o*, tako i *e*, dok su jednina i ostatak kosih padeža dosljedni pa se za muški rod jednine koristi član *o*, za ženski rod jednine *i*, a za ostale kose padeže u oba se roda koristi član *e*. U skladu s time trebala bi se odrediti upotreba jednog oblika *i* za nominativ množine.

Friedman je zamijetio i tri problema vezana uz zamjenice, a koja bi trebalo riješiti prije standardizacije romskog jezika. Prvo što napominje jest da se u Jusufovoj gramatici spominje samo duži oblik povratne zamjenice *pes*, “sebe”, dok je kraći oblik, *pe*, izostavljen što implicira Friedmanovu sklonost uporabi kraćeg oblika. Drugi se problem tiče osobnih zamjenica u trećem licu jednine i množine koje se mogu pisati kao *ov*, *vov* i *yov*, “on”, u jedinini, a kao *o la* i *ola*, “one”, u množini. Treći problem odnosi se na odnosnu zamjenicu *kova*, “koji”, koja u gramatici nije spomenuta niti u dijelu o zamjениčkoj morfologiji niti u dijelu o odnosnim rečenicama pa bi se stoga trebale detaljnije proučiti i objasniti.

Sintaksa romskoga jezika veliko je područje, kao i u ostalih jezika te zahtijeva sistematizaciju i objašnjenja koja Friedman nije uključio u svoj članak.

Odabir dijalekta također je problem s kojim se treba suočiti tijekom standardizacije i odlučiti se za jedan. U Jusufovoj gramatici prevladava arlijski dijalekt kojim govore skopski Romi. Friedman zaključuje da se proces standardizacije romskoga jezika ne razlikuje od standardizacije bilo kojeg drugog jezika te da Jusufova gramatika označava prekretnicu i velik iskorak prema standardizaciji književnog romskog jezika.

Victor Friedman u svom je kratkom članku šturo, ali korisno i razumljivim jezikom opisao najvažnije probleme s kojima će se stručnjaci susresti tijekom standardizacije romskog jezika.

Veliku pomoć Friedman daje i romskoj sociolingvistici, procesu standardizacije i na neki način njegova se pomoć vidi i u kronologiji koju daje u svome radu glede romskog jezika u Makedoniji.

Friedman je svoj kasniji članak o romskom jeziku tiskao 1999. u znanstvenom časopisu *Acta Linguistica Hungarica* pod naslovom *Romski jezik u Republici Makedoniji: status, upotreba i sociolingvistička gledišta*¹⁰. U ovom radu prikazuje statistiku te pravni položaj Roma u bivšoj

---

¹⁰ Friedman, A. Victor, 1999. The romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol 46 (3 – 4), 317–339

Jugoslaviji s naglaskom na Makedoniju. Osim toga, daje lingvistički prikaz standardizacije romskog jezika i dinamiku tog procesa u balkanskim zemljama, ponovno s naglaskom na Makedoniju.

Prvi ozbiljni pokušaji obrazovanja na romskom jeziku u Makedoniji su započeli nakon 1974., tj. nakon što su Romi u Makedoniji dobili status etničke grupe. Međutim, na popisima stanovništva diljem Jugoslavije, Romi se nisu izjašnjavali kao Romi i nisu navodili romski jezik kao materinji zbog diskriminacije i negativnog odnosa većinskog stanovništva prema manjinama. Osim toga, teško je uspostaviti obrazovanje na jeziku koji još nije standardiziran pa se i zato javljaju mnogi problemi i poteškoće. Prvi je pokušaj standardizacije svakako gramatika Šaipu Jusufa i Krumeta Kepeskog iz 1980. Svrha te dvojezične gramatike (na makedonskom i romskom) jest pokušaj stvaranja književnog romskog jezika koji bi prije svega koristili makedonski, kosovski i srpski Romi i koji bi se podučavao u školama. Autori u gramatici koriste arlijski dijalekt kojim govore Romi u Skopju, iako Jusuf često ubacuje svoj materinji džambaski, a ponekad i gurbetski i bugurdžijski dijalekt.

Kao i u prethodnom članku, Friedman i u ovom kratko navodi najvažnije probleme koje su Jusuf i Kepeski dotakli u svojoj gramatici, a tiču se standardizacije romskog jezika i njegove upotrebe u obrazovanju. Ponavlja nedosljednosti završnog glasa *-j*, primjerice u riječi *muj* (usta) koju neki pišu kao *mui*, zatim provedbu palatalizacije kao što je *kerdo* u *kjerdo* (napravljen) i kontrast frikativnog (*x*) i glotalnog (*h*) poluotvornika, kao u *xramonel* (pisati), ali *hramondikano* (napisano). Nadalje, naglašava miješanje arlijskog i džambaskog dijalekta, odnosno zamjena glasova *s* i *h* pa tako u romskom dijelu gramatike instrumental jednine imenice *balval* (vjetar) glasi *balvalasa*, a na makedonskom prijevodu *balvalaja*. Friedman potom navodi problem koji nije spomenuo u prethodnom članku, a tiče se neologizama. Naime, primijetio je da se neologizmi tvore iz hindskog jezika zanemarujući romsku fonologiju pa tako primjerice riječ "svijest" na romskom glasi *bhaga*. Osim toga naglašava da je ta gramatika primjerena za srednje škole ili pedagoške fakultete, ali nedostaju udžbenici i gramatike za osnovne škole i zainteresirane pojedince.

Friedman napominje da je kulturna organizacija *Phralipe* (Bratstvo) 1970-ih i 1980-ih godina počela unaprjeđivati romski jezik u obrazovanju i u medijima. Spominje i radioemisiju na romskom jeziku u Tetovu koja je bila prva radioemisija na romskom jeziku u SFRJ. U svim glavnim gradovima država bivše Jugoslavije izašle su knjige na romskom jeziku, od čega najveći broj knjiga poezije. Na Kosovu i u romskom naselju Šuto Orizari u Skopju neformalno

se podučavao jezik, a 1977. Šaip Jusuf je na romski jezik prvi preveo knjige o Titu. Međutim, nedostajali su pedagoški materijali.

Autor također ističe da je 12. kolovoza 1990. u Skopju osnovana *Partija Saste Emancipacijake e Romengiri* (Stranka za potpunu emancipaciju Roma) koja je prije svega bila usmjerena na obrazovanje. Osim toga, htjeli su osnovati katedru romologije na skopskom sveučilištu i potaknuti suradnju s Indijom, a predsjednik joj je bio Faik Abdi.

Romski se jezik vjerojatno prvi put pojavio na naslovnici makedonskih dnevnih novina, *Nova Makedonija* 8. rujna 1991. u povodu održavanja referenduma o nezavisnosti Republike Makedonije. Tako se romski pojavio uz ostalih pet jezika koji se govore u Makedoniji, osim makedonskoga i albanski, turski, aromunski, odnosno vlaški i srpski.

Druga je romska politička stranka osnovana 1992. pod nazivom Progresivna demokratska stranka Roma u Makedoniji na čelu s Bekirom Arifom kojoj je primarni cilj bio ubrzanje obrazovnih reformi, a i nisu se slagali sa starijom strankom glede standardizacije, dijalekata i položaja romskog jezika u obrazovnim institucijama. Osim toga, nisu se mogli dogovoriti bi li romski trebao biti jezik nastave ili nastavni predmet te bi li standardni romski jezik trebao biti potpuno temeljen na arlijskom dijalektu ili bi svi dijalekti trebali biti uključeni. U skladu s time, Friedman navodi neke primjere koji se tiču razlika među dijalektima. Jedan je od primjera provođenje palatalizacije ispred glasa *i* kao u riječi *buti* (posao, rad), pa tako ta ista riječ na bugurdžijskom dijalektu glasi *buci*, na arlijskom *buti*, na džambaskom *buki* te na gurbetskom *buči*. Drugi zanimljiv primjer gubljenje je glasa *n* ispred *i*, na primjer u riječi *pani* (voda). Tako se na na bugurdžijskom i arlijskom voda kaže *pani*, a na džambaskom i gurbetskom *pai*.

U studenom 1992. su Ministarstvo obrazovanja Republike Makedonije i Filološki fakultet Sveučilišta u Skopju održali konferenciju na kojoj se raspravljalo o uvođenju romskog jezika u makedonske škole, a prisutvovali su joj brojni romski aktivisti – Šaip Jusuf, Donald Kenrick i sam Victor Friedman. Na toj je konferenciji prihvaćen pravopis drugačiji od onog koji je 1991. predložio Marcel Courtiade. On je, naime, predložio upotrebu grafema kao što su θ za *t* i *d* (*Romes θ te*, lokativ jednine muškog roda; *Romen θ e*, lokativ množine muškog roda), *q* za *k* i *g* (*Romes q e*, dativ jednine muškog roda; *Romen q e*, dativ množine muškog roda) te ζ za *s* (*Rome ζ a*, instrumental jednine muškog roda). Međutim, to je odbačeno i prihvaćeno je uobičajeno pisanje, to jest *Romeste*, *Romende*, *Romeske*, *Romenge* te *Romesa*.

U Skopju je 17. studenog 1993. izašao prvi broj dvojezičnog mjesečnika *Romano Sumnal/Romski Svet* (čiji je osnivač i Ljatif Demir op.a), a glavni je urednik bio Oskar Mamut,

također s Odjela za romski jezik na Makedonskoj radioteleviziji. Problem standardizacije romskog jezika je opisan na prvoj stranici prvog broja što pokazuje važnost tog časopisa za uporabu književnog romskog jezika. Osim toga, u prvom su broju izašla čak četiri članka o problemu obrazovanja na romskome jeziku te o činjenici da Romi često skrivaju svoju narodnost i prepiru se po pitanju standardizacije jezika umjesto da surađuju.

1994. napokon je postignut napredak pa je romski jezik postao jedan od šest službenih jezika na obrascima i dokumentima za popis stanovništva te u priručnicima za obuku popisivača. Riječ je o prvoj službenoj uporabu romskog jezika u Republici Makedoniji i stoga je usko povezan sa standardizacijom romskog u Makedoniji.

Šaip Jusuf je 1995. napisao romski udžbenik za osnovne škole, ali, nažalost, s mnogo nedosljednosti i nedovoljnim objašnjenjima. Kritizirali su ga, s jedne strane zbog velikog broja hindskih riječi, primjerice *namaste* umjesto *šukar dive* (dobar dan), a s druge strane zbog dijalektalizama, primjerice *farba* umjesto *rang* (boja). Osim toga, primijećene su pravopisne nedosljednosti, npr. razdvojeno pisanje *o le* umjesto *ole*.

Friedman na kraju članka zaključuje da je određeni napredak u standardizaciji romskog jezika postignut te da je zaista veoma važno što je postao jedan od službenih jezika u Makedoniji. Navodi i kako su pedagogija i normativ ipak važniji od politike kad je u pitanju standardizacija jezika te kako bi sve države trebale zajedno sudjelovati u tome, a ne svaka zasebno i neovisno jedna o drugoj. Friedman svakako vidi još mjesta za napredak, ne samo u Makedoniji nego i u ostalim balkanskim državama.

4.5. Teatar Pralipe

Krajem 1969. u Kulturno-umjetničkome društvu "Pralipe" (pravilno se piše *Phralipe* op. a) je započelo s radom kazališna skupina mladih zaljubljenika u kazalište koji su htjeli svoju duhovnost i kreativnost razvijati u romskom kazalištu. Rahim Burhan¹¹, njihov vođa koji je dobro poznao romsku tradicionalnu kulturu, ali i makedonsku i tursku kulturu i jezik svojim je kazališnim idejama stvorio nešto „novo“ u romskoj kazališnoj umjetnosti.

---

¹¹ Rahim Burhan je rođen u Skopju 24. studenog 1949. Osnivač je i direktor Romskog kazališta "Pralipe" (hrvatski "Bratstvo"). Od 1991. kazalište Pralipe se iz Makedonije seli u Njemačkoj. (op. a)

O romskom kazalištu „Pralipe“ nema puno teoretskih radova iz pera Roma (njime se u svom doktorskom radu bavi prof. Demir). No, njime se bavi prof. Jelena Lužina sa skopskog Dramskog fakulteta te makedonski filozof i teatrolog Ljubiša Nikodinovski Biš.

Pojavu Teatra Pralipe najbolje opisuje Jelena Lužina:

Priča o počecima savremenog kazališta Roma „Pralipe“ i njegov zvjezdani status je jednostavno rečeno, nestandardni fenomen. To je više legendarna nego li realna priča. Krajem 1969., uz pomoć nekoliko intelektualaca, uspjeli su doći do svoje prve produkcije znane kao kao Veče romske poezije. Svoju povijesnu izvedbu specifične poetike postavljaju 1972. Fabulu grade na priči o božici violine, Mautiji – mitskoj romskoj božici koja čuva najhrabrije koju ne oslanjaju na konvencionalne dramske priče i ne slijede linernu dramaturšku priču (tekst jedva i da je bilo) pa se bave tradicionalnim romskim mitovima i legendama, točnije atmosferom mistike mitova i legendi. Kad ju je kazališna grupa izvodila prvi put, nije ni znala da su to ranije ili istovremeno učinili i živi klasici svjetske kazališne avangarde: Grotowski, Barba, Schechner, Brook, i ne samo oni. (J. Lužina 2005:270-299)

Lj. Nikodinovski Biš ovako objašnjava pojavu Teatra Pralipe:

U Makedoniji se rodio i razvio poznato alternativno kazalište koje je do danas ostalo stvarnost i simbol alternativnog pristupa kulturi i kazalištu - Romsko kazalište "Pralipe". U kazališnom i estetskom smislu ovo je kazalište stalni model za alternativne umjetnike koji žele ostvarenje kazališta. [...] Također, socijalna osnova ovog angažmana bila je marginalna, ovo je kazalište proizašlo iz brojne romske aglomeracije u Skopju. U takvom ozračju i s novim intelektualnim razumijevanjem Roma, nije bilo nikakvog iznenađenja da je u Skopju eruptirala jedna od najvažnijih alternativnih kulturnih pojava kod Roma. (Nikodinovski, 2009:67)

Demir (2017:155) pak, o Teatru Pralipe kaže: „Teatar Pralipe osjeća da je romska umjetnost u „praznom prostoru“ i da taj prostor i to vrijeme može poslužiti za teatralizaciju koja neće rabiti „klasičan način“ izvedbe, nego samo „ritualizaciju“. Prateći samo svoju intuiciju i žestok temperament umjesto stečenih znanja o kazalištu i njegovoj tehnologiji (uostalom, gde su ih

uopće mogli steći?) i ne znajući u što ulaze i što pri tome otkrivaju, Burhan (*guru*¹² ovog kazališta kako ga naziva J. Lužina) i njegovi sljedbenici sa skopske periferije u balkansku kazališnu praksu uvode ritualno kazalište!”

Inspiraciju za svoje kazalište pronalaze u radikalnoj ideji siromašne i angažirane teorije i prakse Artauda, Grotovskog, Brechta i dr. Naime, kazalište je okupilo romsku omladinu buntovnog duha koji su pokazali da mladi Romi imaju svijest, potrebu i snagu za novu društvenu konstrukciju koja će im donijeti jednakost s ostalima. Također, njihova pojava je pokazala da u Makedoniji postoji socijalna stratifikacija i segregacija koja smeta mladim Romima koji žele emancipaciju vlastitog naroda.

O Teatru Pralipe više doznajemo iz *Alternativnog kazališta u Makedoniji* (Алтернативен театар во Македонија, 2009:67-88), djela filozofa i teatrologa Lj. Nikodinovskog Biša. Iz te knjige se kronološki prema razdobljima može isčitavati dragocjen material o njihovom radu i uspjesima na makedonskom i europskom tlu.

Teatar Pralipe je započeo s radom u Skopju u naselju Šuto Orizari u jednoj baraci bez ikakvih uvjeta za kazališni rad. Uz pomoć i podršku skopskih intelektualaca, Burhan i suradnici su na sceni kulturnog doma *Dom na gradežnicite*, u središtu grada odigrali svoju prvu predstavu. U teatrografiji prvog romskog kazališta na svijetu zabilježena je kao "Večer romske poezije". Izbor pjesama, glazbe i redateljsku koncepciju potpisuje Rahim Burhan. Glumci – amateri su recitali stihove turskog pisca Nazima Hikmeta na romskom, turskom i makedonskom jeziku. Nakon prve uspješne predstave, Teatar Pralipe, predvođen Rahimom Burhanom i podržavan širim krugom poklonika, nastavlja izvoditi predstave, npr. španjolskog liričara Federica Garcia Lorce (1899. – 1936.) koji je ovjekovječio Rome 1930-ih zbirkom *Ciganski romansero*.

Teatralizirali su i kolažom antiratnih tekstova pod naslovom „Ne, ne! (Na, na!)“ Franceka Drofnika (1971.) s kojim su sudjelovali na Amaterskom dramskom festivalu u Skopju 1972. Bio je to svojevrsni Drofnikov antiratni recital.

Na kazališnoj reviji 1973. Teatar Pralipe izvodi predstavu „Mautije“ (mit o *Mautiji*, romskoj božici violine koja čuva najhrabrije). i osvaja treću nagradu. Romsko kazalište i Rahim Burhan uvijek se trude kako bi probili redove ondašnje alternativne elite. Na predstavi u Strumici 1976.

---

¹² **guru** (sanskrt: stariji, dostojan štovanja; hindski: učitelj). 1. U hinduizmu, starija, štovana osoba koja učenicima predaje sveto znanje ili ih uvodi u određenu tradiciju; duhovni, vjerski učitelj (U: Demir (2017): <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23828>, pristupljeno 10. 8. 2020.)

"Pralipe" s predstavom "Bibaxtali" ("Nesretna žena") ostaju bez nagrade. Razgovor koji se vodio nakon predstave Burhana je gotovo stavilo na „optuženičku“ klupu. Glavna primjedba teatrologa je bila da ta eksperimentalna izvedba ne odražava život, rituale i vjerovanja romske etničke skupine.

Pravi trijumf i potvrdu aktualnosti, kazališnog angažmana i izričaja, "Pralipe" doživljavaju na otvorenoj pozornici Filozofskog fakulteta u Skoplju na 1. Festivalu *Mlad otvoren teatar* (MOT) u svibnju 1976. Nakon te predstave, Burhan objašnjava da njegovu kazalištu nije cilj zabavljanje publike. Njima je bio cilj prikazati romsku povijest, kulturu i tradiciju. Romske teme su izabirane kako bi Rome ohrabrile za proces samootkrivanja. U biltenu MOT-a se otkriva da ideja za predstavu *Bibaxtali* leži u staroj narodnoj epskoj pjesmi koja se s vremenom izgubila, a koja je obilovala činjenicama o romskim ritualima. Dramatizacija se sastojala od više scena: *Žalosna pjesma o mrtvom čovjeku i dovršeni pogrebni ritual, Ritual gnojidbe, Okupljanje i osuda, Ritual kiše, Ritual kuge.*

U dramskoj smotri 1978. Pralipe je nastupio s predstavom *Soske (Zašto?)* koja je pobrala sve pohvale kazališne kritike. Predstava tretira problem nasilja čovjeka nad čovjekom, jednako rašireno i jučer i danas te o povijesnome kontinuitetu nasilja. No, žiri ih ne nagrađuje. Dramatični sinopsis kao svojevrsni laboratorijski pokus, strukturiran je: *1. Lov na glavu, 2. Vlasnik robova, 3. Lančani Prometej (dio), 4. Križarski ratovi, 5. Luri i Bahram, 6. Macbeth (dio), 7. Bolest – C i 8. U plinskoj komori.*

Predstavu "Soske" Burhan i njegov tim pripremaju 12 mjeseci kao u laboratoriju. Nažalost, nasilje je univerzalno i to od početka ljudske povijesti do Drugog svjetskog rata, razdoblja kojim se predstava bavi i to na obje polovice svijeta. A predstavu poentira i njezin naslov "Soske?" (Zašto?).

Od premijere u prosincu 1977. predstava je izvedena pedeset puta, uglavnom izvan Skopja na renomiranim festivalima "Dani mladih kazališta" u Zagrebu, MES u Sarajevu, Malo Pozorje u Novom Sadu, BRAMS u Beogradu, Tjedan mladih u Zadru, Festival malih scena u Novoj Gorici, Festival kulturnih dostignuća mladih SFRJ, Festival u Palermu itd. Predstava "Soske" okrunit će se nagradom prestižnog časopisa "Prologue" za najbolju izvedbu na Festivalu u Zagrebu, nagradom novina "Mlad borec" i "Tri zlatne zvijezde" s modne revije VEN-a na festivalu MES u Sarajevu.

Kasniji razvoj Pralipea je poznat i nije povezan s dramskim izvedbama amaterskih i alternativnih tekstova. Na 8. festivalu MOT 1983. u Domu omladine u Skopju, Pralipe izvodi

Sofoklov *Thagar Edip* (Car Edip). Ovom predstavom će redatelj Rahim Burhan dovršiti svoja istraživanja i potragu za autentičnom kazališnom formom u kojoj će ritual i fizičko kazalište rezultirati scenskim izrazom nadahnutih romskih glumaca. U kazališnoj kritici B. Vukšića¹³ u Večernjem listu stoji:

„Mnogo je pozitivnih izobličenja u izvedbi Pralipe-a: "Burhan donosi vapaj dinamičnog, brzog pokreta, to je i karakteristika Teatra Pralipe. Ali Burhan uvodi neke nove elemente u izvedbu, a osnovno mu je ponavljanje kratkog, ali za dramu najvažnijeg dijela izvedbe kao svojevrsni 'filmski povratak na sceni'. Ovime predstava poprima novi ritam s govorima lirske dimenzije (pokreta), koji još uvijek snažno ocrtava edipovsku tragediju. Fizičko kazalište i ova nova lirika prilično se uspješno kombiniraju u koherentnoj igri s vrlo efektnim naglascima u simboličkim zborovima i pokretima. Istodobno, potpuno rješava nepoznavanje jezika kao prepreku razumijevanju izvedbe. Fizičko kazalište i ovi novi tekstovi prilično se uspješno kombiniraju u koherentnoj igri s vrlo efektnim naglascima u simboličkim riječima i pokretima. Istodobno, potpuno rješava nepoznavanje jezika kao prepreku razumijevanju izvedbe.” (Nikodinovski, 2009:70-71)

Na 9. MOT-u 1984. je "Pralipe" nastupilo u podrumu kina Doma mladih u Skopju. Opet je to bio svojevrsni kazališni pokus s predstavom *Ljudi i golubovi* Irfana Beljura. Predstava je snimala Makedonska televizija kao ogledni dramski projekat koji se igra u romskoj mahali.

Nakon 20 godina uspješnog djelovanja u Makedoniji unatoč skromnim uvjetima rada, Teatar Pralipe nije dobio svoj krov nad glavom premda su se u Teatar narodnosti smjestile i albanska i turska drama. Potom se Pralipe seli u Njemačku te u boljim uvjetima nastavljaju s radom do početka 21. st.

Mülheim am der Ruhr (Savezna Republika Njemačka) je 1986. pozvala Teatar Pralipe da gostuje s predstavama *Car Edip* i *Soske? (Zašto?)*. Bio je to prvi susret njemačke kulturne javnosti s jedinim avangardnim romskim kazalištem u Europi. Pralipe je predstavio vlastitu tradiciju dosežući visoke estetske standarde te potvrđujući svoj kazališni položaj u Europi. Ekonomski i politički uvjeti u Makedoniji onemogućili su Pralipeu nastavak rada. Poznati *Theater an der Ruhr* odlučio je ansamblu pomoći. S financijskom potporom Ministarstva kulture pokrajine Sjeverna Rajna Vestfalija na čelu s poznatim kazališnim umjetnikom i

---

¹³ B. Vukšić, "Večernji list", 4. 8.1983.

filozofom Robertom Chiulliem je prihvatilo kazalište u svoje okrilje. Njemačka mu je osigurala prostor i odlične radne uvjete, financijsku potporu te pomoć u upravljanju i u odnosima s javnošću, odnosno u organizaciji i radu Teatra Pralipe.

Uspješne premijere *Krvave svadbe* F. G. Lorca i *Marat/Sade* Petera Weissa u Milheimu 1991. su bile prve provjere kvaliteta Teatra Pralipea, ali i opravdanje razloga za preseljenje i dugogodišnju suradnju. U sezoni 1991/92. Pralipe je premijerno izveo dvije nove predstave, Shakespeareov *Otelo* (premijerno prikazan u studenom 1991.) i Eshilovu/Sofoklovu *Sedum protiv Tebe/Antigona* (premijera u rujnu 1992.). Potom su s "Krvavim svadbama" krenuli na turneju po njemačkim i europskim gradovima te su postigli veliki uspjeh i istinsku međunarodnu slavu. Pralipe je osvojio nagrade njemačkih kritičara 1992. i 1993. što ih svake godine dodjeljuje Njemačko udruženje kazališnih kritičara za predstavu *O Baro Pani* (Velika voda) nadahnutu romanom makedonskog pisca Živka Činga te nagradu za najbolji nastup na 12. Kazališnom festivalu Sjeverna Rajna Vestfalija. U ožujku 1994. Pralipe je premijerno izveo *Romeo i Juliju*. Potom su uslijedile dvije nove predstave, *Tetovirane duše* Gorana Stefanovskog (siječanj 1996.) i *O Drumo* (Put, svibanj 1996.).

Nikodinovski, (2009:79), navodi da u izjavi Udruženja njemačkih kazališnih kritičara na dodjeli godišnje nagrade Romskog kazališta stoji: „Nakon rastućeg rasizma u Njemačkoj koje preti sve više romskim zajednicama Sinti i Roma, od velikog značaja je dati romskom kazalištu 'Pralipe' dom u Njemačkoj. Istodobno to je veliko bogatstvo i dar našem kazališnom životu.“

O romskom kazalištu u Njemačkoj Nikodinovski piše: „Teatar Pralipe igra klasične europske tekstove na romskom jeziku, njihovom vlastitom jeziku, koji je gledatelju stran samo prvih nekoliko minuta; s rijetkom estetskom snagom i posljedicama, svaki se materijal pretvara u kazalište slika i simbola. Produkcije tako stječu arhaičnu snagu i briljantnu pjesničku ljepotu u točnoj koreografiji formaliziranih gesta, koje ponekad prelaze granicu pokreta do izraza koji je poznat samo razini plesa.“ (ibid.)

O predstavi *Velika voda* Živka Činga poznate švicarske novine *Neue Züricher Zeitung* (Nikodinovski, 2009:80) pišu “da u kazalištu sluh nalazi svoje značenje, čak i kad uho ne može razumjeti. Nismo razumjeli niti jednu riječ, a opet smo sve razumjeli. Riječi su bile na romskom, starom jeziku Roma, ali poruka za slobodu i toleranciju bili su svima jasni“.

Teatar Pralipe je ušao u antologiju svjetskog kazališta svojom pojavom, radom i s repertoarom na temu romske kulture i umjetnosti.

Iz svojih redova je iznjedrio plejadu romskih glumaca od kojih je najznačajniji Nedžo Osman. O njemu urednik webportala Dragoslav Simić¹⁴ piše: „Nedžo Osman je rođen u Skoplju, Makedonija. Diplomirao je Glumu na Filmskoj i Kazališnoj Akademiji u Novom Sadu u klasi profesora Radeta Šerbedžije. Glumačku karijeru započeo u romskom Teatru Phralipe-u iz Skopja. Već prije i tokom studija bio je angažiran na sceni Narodnog pozorišta u Subotici/KPGT i na sceni Novosadskog Pozorišta. Gostovao je na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu.“

Nadalje, u članku ima više informacija o njegovom profesionalnom razvoju. Osman je igrao glavne uloge u mnogim klasičnim i modernim dramama, i za to je dobivao odlične kritike kao i brojne nagrade: *Zlatan Lovorov vjenac* za ulogu *Leonarda* u predstavi *Krvave Svadbe* F.G.Lorke na Festivalu MES u Sarajevu 1991, za glavnu ulogu u predstavi *Anita Berber* na Vojvođanskim Susretima 1997, 2003. dobio je nagradu *Jul Briner* za režiju predstave *Medeja* H.Müllera i kao romski glumac. Nakon izbijanja rata na Balkanu, došao je kao član ansambla *Teatra Phralipe* u *Mülheim an der Ruhr* u Nemačku, gdje je kao glavni glumac *Teatra Phralipe* dobivao superlativne kritike za sve svoje uloge u važnim teatarskim časopisima *Theater Heute*, *Deutsche Bühne*, *Theater der Zeit* te u novinama kao što su *Frankfurter Allgemeine*, *Frankfurter Rundschau*, *Süddeutsche Zeitung* itd.

Među važnijim ulogama iz tog vremena pamti se njegov *Othello* (W.Shakespeare), *Orestu Eumendidama* (Eshilos), *Blaubart* (Bela Balasz), *Ljubavnik u Saigonu* (M.Duras), *Sebastian* u *Aniti Berber*.

U *Teatru Phralipe*, pamte se njegove uloge: *Leonarda* u *Krvave Svadbe* (F.G.Lorka), *Romea* u *Romeo i Juliji* (W.Shakespeare), *Othella* u *Othellu* (W.Shakespeare), kao i *Kreonta* u *Edipu* (Sofokles) *Marat Sadu* (P.Weis).

Od 1995. je zajedno sa Nadom Kokotović osnivač, umjetnički direktor, režiser i glumac u Teatar TKO - Koreodrama / Romano Teatar Köln. Osman pored angažmana u Teatru TKO bio je angažiran i u njemačkim gradskim teatrima u Dusseldorfu, Saarbrückenu, Frankfurtu na Majni, Nordhausenu, Kölnu, Nürnbergu. Pored igranja u teatrima Neđo Osman je prisutan svih ovih godina i u njemačkim TV i igranim filmovima.

---

¹⁴ u <http://www.audioifotoarhiv.com/gosti%20sajta/Nada-i-Nedjo.html> (posjećeno 21.08. 2020)

Osman je i pjesnik, i izdao je nekoliko knjiga poezije u Njemačkoj, Turskoj, Srbiji i Makedoniji. Već kao dječak je otkrio svoju strast za pisanjem, a njegova inspiracija su ulica, kvart (mahala) u kojem žive Romi, iskustva s ne Romima i ljubav kao izvor ljepote. Nedžo Osman je također angažirani socijalni radnik i romski medijator i učestvuje u raznim projektima za Rome u Kölnu i Frankfurtu na Majni. Od 2000. do 2009. bio je urednik radija na romskom jeziku Radija Multikulti u Berlinu, a od 2002. uređuje i vodi emisiju na romskom jeziku Radija Deutsche Welle u Bonn.

Iz intervjua romskom portalu¹⁵ veoma važno je izdvojiti Osmanove riječi: „Što se tiče političkog i kulturnog života Roma u Njemačkoj (općenito je tako i u Europi, op. a), on se svodi na nevladine organizacije, koje vode uglavnom mladi Romi, koji organiziraju s vremena na vrijeme seminare, diskusije protiv anticiganizma i holokausta, i to jednom do dva puta godišnje. To što nedostaje i čega je nekada bilo, to su programi i organizacije u kojima će se Romi okupljati i družiti i gde će se *romstvo* i patriotizam širiti podjednako među mladima i među starima. [...] Opasnost među Romima u zapadnoj Europi, posebno među mladima, u ovom slučaju u Njemačkoj, je u latetnoj asimilaciji. Na primer, mladi Romi, uglavnom na svim svojim seminarima i konferencijama, diskusijama i razgovorima, govore na njemačkom jeziku. Jedan jako mali broj mladih Roma govori romski jezik, a o povijesti Roma uglavno se informiraju preko interneta a najveći dokaz patriotizma je slikanje sa romskom zastavom. Opasnost za Rome u zapadnoj Europi je u gubljenju romskog jezika i u neizjašnjavanju svoje nacionalne pripadnosti“.

Govoreći o kulturnoj emancipaciji Roma u *Glasi Javnosti*¹⁶ Osman kaže: „Da bi se dogodila kulturna emancipacija, Romi prvo moraju da dobiju osnovne životne uvjete dostojne čovjeka, a oni ih nemaju. Isto je i u Hrvatskoj i Sloveniji. Kad sam kao mlad glumac stigao u Suboticu, to je za mene bio Holivud. Svi smo u tom pozorištu bili isti, i katolici i pravoslavci, tu sam se izležio od mnogih strahova i kompleksa. Mogao sam, dakle, da se promijenim i da budem ono što danas jesam, ali sam dobio uvjete za to“.

---

¹⁵ <http://www.romskiportal.com/2018/12/04/poznati-romski-glumac-nedo-osman-o-zivotu-roma-u-zapadnoj-europi/>

¹⁶ <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/15/srpski/K02051405.shtml>

4.6. Kultura, romski jezik i obrazovanje Roma nakon 1990. god

Nakon 1990. znatan doprinos razvitku kulture daju „nasljednici“ prvih emancipatora u romskoj kulturi i obrazovanju na romskom jeziku. Organiziraju se u nevladinoj udruzi *Romski kulturni i edukativni centar DARHIA* (Korijeni), a vode je profesori Fatime i Ljatif Demir.

Romski kulturno-obrazovni centar RKEC DARHIA¹⁷ (Korijeni) su 1998. u Skopju osnovali pisci, umjetnici i stručnjaci iz područja romske kulture, jezika i književnosti u Republici Makedoniji. Kao nevladina udruga Darhia je u svoje planove i programe uključila (a kasnije i u Strategiju rada iz 2001.) promicanje, njegovanje i razvoj romske kulture, jezika, umjetnosti i književnosti kroz odgovarajuće inovativne metode. Te metode se primjenjuju u radu mladih sudionika ove organizacije. Širok je spektar aktivnosti iz područja kulture i obrazovanja organiziran u pet osnovnih programa:

1. Program – romski jezik;
2. Kreativno-obrazovni program;
3. Izdavaštvo i knjižnica;
4. Javna promocija programa romske kulture;
5. Program potpore i pomoći u obrazovanju mladih Roma.

Svoje aktivnosti je *RKEC Darhia* ubrzo proširila izvan granica Republike Makedonije i postala je primjer rada na polju romske kulture u zemljama jugoistočne Europe. Aktivnosti su se odvijali u lokalnim zajednicama te na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Darhia je surađivala s nevladinim organizacijama i vladinim institucijama, umjetnicima, umjetničkim skupinama i stručnjacima iz Makedonije i regije. Ta je suradnja omogućila realizaciju projekata iz područja interdisciplinarnih istraživanja, umjetničkog rada te kulture i jezika. Njezini članovi osmišljavaju, razvijaju i provode interaktivne i participativne aktivnosti, a temelje se na metodama koje omogućuju socijalnu integraciju romske djece i mladih, njihovu integracije i bolje uključivanje u društvo. Ti su procesi i metode od posebnog značaja u današnje vrijeme, u okruženju u kojem djeca rastu i sazrijevaju opterećeni brojnim rizicima, a kada obitelji i postojeće obrazovne ustanove ne uspijevaju uvijek odgovoriti na specifične potrebe mladih iz romske populacije. Stoga su napori *Darhije* bili od velike važnosti u procesu kvalitetne podrške

---

¹⁷ Demir, L., 2012, Romani Cultural After School Activities as an Instrument for the Better and Easier Inclusion of Romani Children and Youth in the Formal Educational Process, Ljubljana, Institut za narodnostna vprašanja, 2012, 117-129 p.

omogućujući ranjivoj populaciji romske djece i mladih da sudjeluju u kulturnim aktivnostima izvan škole (u kojima su se koristile različiti teorijski koncepti); a te aktivnosti kasnije su pomagali djeci u njihovom formalnom obrazovanju i njihovoj lakšoj integraciji u društvo. Na početku svog rada RKEC *Darhia* je stvorio vlastiti razvojni ciklus programa za mlade, kao i osnovne elemente koji čine samu osnovu prakse i koji su se mogle pokazati učinkovitima u ostvarivanju svakodnevnog rada s romskom djecom, njihovim obiteljima i institucijama, olakšavanje procesa kulturnog, socijalnog, obrazovnog i osobnog razvoja Roma u Makedoniji i izvan Makedonije.

Ovaj specifični plan imao je pojedinačne faze u ciklusu programa osmišljenih za postizanje veće učinkovitosti i postignuća planiranih ciljeva. Plan ističe metodologiju individualnog i grupnog pristupa koji omogućuju praćenje razvoja grupa, a istovremeno i pojedinačnog kroz neformalne programe (nakon škole).

Glavni cilj Romskog kulturnog i edukativnog centra *Darhia* je da pokaže da rad s djecom i mladima pridonosi razvoju, kvaliteti i sistematiziranoj integraciji i uključivanju Roma u društvo i njihovu uključivanju u nacionalnu politiku za djecu i mlade u Makedoniji.

2001. su predstavljene mogućnosti za visokokvalitetno i praktično obrazovanje nakon škole što su utemeljene na programima RKEC *Darhia*. Formirana je baza s popisom 300 stručnjaka, volontera, romske djece i mladih te romskih roditelja i predstavnika škola koji su započeli s provedbom programa. Program je proveden u uskoj suradnji sa zajednicom; tijekom rada prilagođen je kontekstu lokalnih zajednica u kojima je izvođen.

Svojim djelovanjem *Darhia* je inicirala promjene i u formalnom obrazovanju Roma u Makedoniji. Konkretni primjeri se vide u sljedećoj tabeli:

Tabela 4. Primjeri za utjecaj na formalno obrazovanje (Izvor: RKEC *Darhia*- 2009)

Programi RCEC <i>Darhia</i> ¹⁸	Primjeri projekata s izvanškolskim aktivnostima RCEC <i>Darhia</i> (neformalno obrazovanje)	Utjecaj na formalno obrazovanje (primjeri)
Program romskog jezika	- Tečajevi romskog jezika i kulture	- Afirmacija romskog jezika među mladima Roma, što dovodi do izbora izbornog

¹⁸ Demir, L., 2009. Model za bolje uključivanje Romov v družbo, Skopje: *Darhia*.

		<p>predmetana romskom jeziku i kulturi u osnovnim školama</p> <ul style="list-style-type: none"> - Razvitak nastave romskog jezika i kulture i veći broj nastavnika romskog jezika - Nastavni plan i program koji je izradio Zavod za razvoj obrazovanja za romski jezik i kulturu kao školski predmet od 3. do 9. razreda - Akreditirani romski jezik, sveučilišni predmet na Filološkom fakultetu - Akreditirana Metodika nastave romskog jezika na Pedagoškom fakultetu - Školski programi razvijeni za podučavanje romskog jezika i kulture na Kosovu - Strategija za romsku kulturu na Kosovu - Predavanja o kulturi i jeziku u službenim institucijama i sveučilištima u Makedoniji i izvan nje
Kreativno-edukativni program	<ul style="list-style-type: none"> - Radionice dramskog, glazbenog i lutkarskog kazališta - Kazalište lutaka i Kazalište mladih - Osnivanje orkestra Darhia 	<ul style="list-style-type: none"> - Razvoj programa za umjetnost i kulturu - Povećanje broja romske djece u osnovnoškolskim aktivnostima - Primjena metoda za rad s djecom i mladima u osnovnim i srednjim školama - Povećan interes među neromima (djecom i učiteljima) za romsku kulturu i umjetnost - Senzibilizacija učitelja s obzirom na probleme i potrebe romske djece u školama - Proučavanje romske kulture kao izbornog predmeta - Uvođenje elemenata romske kulture kao i dijela kulturne baštine Roma - Korištenje Darhijinih materijala kao dijela nastavnih materijala u obrazovanju - Poboljšanje odnosa između romske zajednice i škola
Program za javnu promociju romske kulture	<ul style="list-style-type: none"> - Koncerti u institucijama i romskim zajednicama - Izložbe - Događaji 	<ul style="list-style-type: none"> - Povećan broj romskih roditelja koji pohađaju kulturne događaje u školama - izravno sudjelovanje roditelja u javnim školskim događanjima i realizaciji nastavnih sadržaja (radionice romske kulture) - Predavanja o temama romske kulture u obrazovnim institucijama
Izdavaštvo i razvoj knjižnica	<ul style="list-style-type: none"> - Povijest Roma - Romsko-makedonsko-romski rječnik - Gramatika romskog 	<ul style="list-style-type: none"> - Korištenje objavljenih djela u formalnom obrazovanju - Korištenje Darhijine knjižnice u obrazovne i znanstvene svrhe u institucijama

	jezika - Pomoćni materijali za podučavanje romskog jezika (tradicionalne priče, dječja poezija, nova fantastika itd.) - Kulturni časopis <i>Horizonto</i>	
--	---	--

Za spomenuti je dobar praktični primjer Projekta romski mentori – Makedonija koji pokazuje uspješan put prema uključivanju romske kulture, jezika i umjetnosti u formalno obrazovanje, a time i integraciji romske djece i mladih u makedonsko društvo.

Projekt je uključivao uspješne i dokazane romske profesionalce u području kulture i umjetnosti koji su zajedno s učiteljima iz osnovnih škola u više gradova Republike Makedonije realizirali niz redovitih i strukturiranih izvannastavnih aktivnosti sa skupinama od 20-25 djece mješovitog nacionalnog sastava. Kao mentori angažirani su bili romski pisci, novinari, diplomirani glumci i teoretičari glazbe i instrumentalisti, redatelj, operni pjevač, sveučilišni profesor i drugi.

Treba napomenuti da su skoro sve *Darhijine* programe financirali strani donatori. Njezin uspjeh i strategija je stvorila važna djela i mnoge aktivnostu u Makedoniji. Vrijedno je spomenuti rad dječjeg mandolinskog orkestra Darhia koji je objavio četiri albuma s prerađenim starim romskim pjesmama i afirmirao romsku glazbu na pozornicama diljem Hrvatske, Slovenije i Srbije. Svi članovi ovog orkestra završili su srednju školu, a neki su završili Muzičku akademiju ili druge fakultete.

Nažalost, makedonska vlast nije prepoznala njezin rad pa se nakon 15-godišnjeg uspješnog rada, RKEC *Darhia* povlači s kulturne makedonske scene. Sve analize i evaluacije potreba i preporuka za razvoj Roma kasnije će potvrditi korisnost *Darhijine* Strategije, no nažalost sve ostaje na dokumentima koji se ne implementiraju.

Iako je napravljen napor da se povećá broj djece romske nacionalnosti u osnovnim, srednjim školama te da se ona motiviraju na upis u visokoškolske ustanove, u ovom razdoblju se može reći da je stanje nezadovoljavajuće. Potpun obuhvat djece u osnovnom obrazovanju nije ostvaren. Još uvijek je visok postotak djece koja prekida ili napušta osnovnoškolsko obrazovanje. Romska djeca u Makedoniji ostvaruju postignuća višestruko niža od one iz većinskog naroda. Zakonom propisana podrška djeci i porodici nije prilagođena potrebama.

Pomoć koju dobiva nevladina udruga Romski edukativni fond ne doprinosi suštinskomu poboljšanju obrazovanja Roma.

4.7. Analize o obrazovanju i kulturi Roma u periodu 1990. – 2020.

Podatci o obrazovanju govore: „među Romima starijim od 15 godina je 24% nepismeno, 30% ih je s nepotpunim osnovnim obrazovanjem, 33% ih je samo s osnovnim obrazovanjem, 9,2% ih je završilo srednju školu, a 0,3% ih je s nekim oblikom visokog obrazovanja“. (Najčevska 2001a: 9).

Kako navodi Fridman (2010:67), „u školskoj godini 1992. – 1993. u osnovnim školama je bilo 0,1% romskih učitelja od ukupnog broja učitelja u zemlji“ (prema: Aloui, Petroska – Beshka i Najčevska 1999: 13). Iste su godine samo dva romska učitelja bila zaposlena u srednjem obrazovanju (prema: Aloui, Petroska – Beshka i Najčevska 1999: 11).

Na sveučilišnoj razini, 1992. makedonska vlada je uvela kvotu od 10% za sve nacionalne manjine (prema: Europski centar za prava Roma 1998: 87). 1995. je promijenjen sustav kvota pa je svaka nacionalnost dobila kvotu u skladu s vlastitim postotkom u ukupnom stanovništvu Republike Makedonije po rezultatima popisa stanovništva iz 1994. Romska kvota je 2%.

Ukupno je 30 754 studenta studiralo na državnim i privatnim sveučilištima u Makedoniji u akademskoj 1996/97. godini, od čega su 23 ili 0,07% bili Romi. Nadalje, u akademskoj 2000./2001. godini je studiralo 40 246 studenata, od čega ih je 108 (0,26%) bilo Roma. U 2005./2006. godini od 48 181 učenika, samo 140 iz romske populacije studira, što je 0,29% od ukupnog broja učenika¹⁹. Česta je zloraba odredbe pozitivne diskriminacije kroz studentske upisne kvote za državna sveučilišta te je to još jedan od razloga slabe zastupljenosti Roma na visokoškolskim ustanovama.

Institucije smatraju da učenje romskog jezika (uči se po izbornom modelu od 3. do 9. razreda kao nematerinji jezik) ne treba uvoditi kao materinji, odnosno obvezni bar prvih 5 godina obrazovanja unatoč zakonskoj mogućnosti da se uči kao materinji. Studija iz 1996. pokazuje da

---

¹⁹ Петровска-Бешка, В (1995) *Социолошка ревија*, год.1, бр.1, Скопје

60% romskih roditelja želi da njihova djeca uče nastavne programe na makedonskom jeziku. (Europski centar za prava Roma 1998: 90).

Kad je počelo uvođenje izborne nastave *Romski jezik i kultura*, satove je pohađalo nešto više od 500 učenika u 4 škole (među njima je osnovna škola u naselju Šuto Orizari koja u razredima broji 98% romske djece, odnosno blizu 2000 učenika).

Problemi se javljaju i u organiziranju ovog tipa nastave na romskom jeziku jer ne postoje uvjeti u skladu sa nastavnim standardima i zakonskim uvjetima. Povoljna je okolnost što su odobreni nastavni programi i planovi te dio udžbenika. Nepovoljno je što nedostaju školovani nastavnici za predmet „Romski jezik i kultura“. Većina nastavnika (danas u 12 makedonskih škola) nisu školovani nastavnici romskog jezika i nemaju potrebna metodička znanja za rad s djecom u nastavi. Mali broj djece koja pohađaju nastavu *Romski jezik i kultura* je posljedica statusa neobaveznog izbornog predmeta te stavom roditelja da je za njihovu djecu bolje da uče druge predmete i da će materinji jezik naučiti u porodici. Da bi se organizirala nastava ovog predmeta u nekoj školi, uvjet je da ima najmanje 15 zainteresovanih učenika.

Zakon o kulturi u RM (prema: Helsinški komitet, 2014:103) predviđa i proširenje ustavnih prava manjinskih zajednica: „... u domenu nacionalnog interesa na ovom području, između ostalog, uključuje ... promicanje različitosti i raznolikosti u kulturi; osiguravanje uvjeta za ostvarivanje i zaštitu kulturnog identiteta manjinskih zajednica u Republici Makedoniji; afirmacija kulture i kulturne raznolikosti Republike u inozemstvu.“

Međutim, danas gotovo sve analize i evaluacije pokazuju da su te ustavne i zakonske odredbe za Rome u praksi neostvarive. Sukladno Strategiji za Rome 2005. – 2015., vodeće i odgovorno tijelo za provedbu predviđenih aktivnosti u području obrazovanja je Ministarstvo obrazovanja i znanosti, odnosno njegove sastavnice – Zavod za razvoj obrazovanja, Ured za razvoj i promicanje obrazovanja na jezicima zajednica i Državni i prosvjetni inspektorat radi nadzora provedbe predmetne strategije. Glede nadležnosti, Zavod za razvoj obrazovanja je pravna osoba koja obavlja profesionalne djelatnosti od važnosti za razvoj i promicanje odgoja i obrazovanja u Republici Makedoniji, a određuju svrhu i imenuje sadržaj odgojno-obrazovnog rada u području predškolskog, osnovnoškolskog, srednjoškolskog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja, obrazovanja djece s posebnim obrazovnim potrebama, obrazovanja odraslih,

studentskog smještaja te za obrazovanje djece i građana Republike Makedonije u inozemstvu za učenje materinjeg jezika i kulture.²⁰

Uprava za razvoj i promicanje obrazovanja na jezicima zajednica je osnovana 2003., a čine je Odjel za albanski, turski, srpski, romski, vlaški i bošnjački jezik te Odjel za mir i dječja prava svih zajednica. Između ostalog, ovo tijelo predlaže i podržava prijedloge usmjerene na trajno strateško rješenje problema u svim etničkim zajednicama, uključujući i romsku. Preko ovog tijela, Ministarstvo obrazovanja i znanosti također bi moglo promovirati promjene koje je predložila romska etnička zajednica u vezi s pravima vezanim uz upotrebu romskog jezika i kulture, kao i rješenja za pitanja specifična za ovu zajednicu.²¹

Unatoč postojanju zakonskog okvira i institucija unutar Ministarstva za obrazovanje, uglavnom sve ostaje na nevladinim udrugama koje preuzimaju ulogu medijatora u rješavanju obrazovnog i kulturnog procesa u romskoj zajednici. Međutim, mali broj uključenosti romskih učenika u obrazovni proces je dugogodišnji problem. Kako bi se povećao postotak romske djece u obrazovnom procesu, a posebno u osnovnom obrazovanju, Uprava za razvoj i promicanje obrazovanja na jezicima pripadnika zajednica Ministarstva obrazovanja i znanosti poduzima niz aktivnosti. Tako se početkom svake školske godine te tijekom kolovoza i rujna u suradnji s organizacijama civilnog društva koje djeluju na polju zaštite prava pripadnika romske etničke zajednice i romskim informativnim centrima organizira akcija informiranja članova romske etničke zajednice o upisu djece u prvi razred osnovne i prvu godinu srednje škole. Akcija se provodi kroz informativne radionice i izravne posjete domova pripadnika romske etničke zajednice kako bi se podigla roditeljska svijest o važnosti upisa djece u škole osnovnog i srednjeg obrazovanja. Unatoč poduzetim aktivnostima i povećanom obuhvatu upisanih romskih učenika u prvi razred, stopa napuštanja tih učenika u višim razredima i nadalje je veliki problem.

Problem je još veći govorimo li o romskoj kulturi. Do danas u Makedoniji ne postoji institucija koja bi se profesionalno bavila romskom kulturom. Tako prema analizi *Helsinškog komitet u Makedoniji*²² nailazimo da:

---

²⁰ Граѓански дневник <http://www.uslugi.gov.mk/GrDnevnikDownload.aspx?OrganID= 2D46106D10D34CD0B28C7 F0A45509CA9>.

²¹ Веб-страница на Министерството за образование и наука <http://www.mon.gov.mk/index.php/ministerstvo/2010-05-14-08-54-49>.

²² АНАЛИЗА помеѓу имплементација и реалност на националната стратегија за инклузија на ромите - декада на ромите 2005 - 2015 / [автори Воислав Стојановски ... [и др.]. - Скопје : Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија, 2014. - 144

- je neznatan broj romske djece uključen u kulturne aktivnosti i programe u školama, što negativno utječe na promociju romske kulture;
- postoji neznatan broj romskih kulturnih društava i nedostatak sredstava (financijskih, prostornih, ljudskih) za njihovo osnivanje i postojanje;
- neznatan broj događanja promiču romsku kulturu, poput Svjetskog dana Roma – 8. travnja, poput likovnih kolonija, dječjih glazbenih događanja;
- sredstva koja udruženja građana Roma dobivaju od države nisu dovoljna za organizaciju događaja. za promicanje romske kulture;
- ne postoje strategije, planovi i programi za Rome u području kulture;
- ne postoje kulturna događanja koja će promovirati romsku kulturu u postojećim kazalištima, opernim kućama i barovima;
- nema časopisa, knjiga i tekstova na romskom jeziku;
- ne postoji volja za uključivanje romskog jezika u redovnu nastavu u općinama u kojima je veća zastupljenost romske zajednice; (*prema: Helsinški komitet, 2014: 108*)

Romi i međunarodne institucije koje su radile analize i evaluaciju postojećeg stanja u područjima obrazovanje i kultura preporučuju:

- veće uključivanje romskih udruga građana u pripremu godišnjih programa, strategija i planova u području kulture na lokalnoj i na središnjoj razini;
- organiziranje kulturnih događaja koji će promovirati romsku kulturu i obilježiti važnije dane za romsku etničku zajednicu;
- osnivanje Nacionalnog romskog kazališta koji će financirati država, odnosno Ministarstvo kulture;
- osnivanje kulturno-umjetničkih društava za koja će država osigurati sredstva i prostor;
- subvencije Ministarstva kulture za tiskanje knjiga na romskom jeziku i knjiga koje promiču romsku kulturu;
- aktivnosti udruga građana Roma na stvaranju časopisa, tjednika ili mjesečnog izdanja na romskom jeziku;
- programi udruga romskih građana za provedbu aktivnosti na promicanju i očuvanju/njegovanju romskog jezika, folklora, tradicije i običaja;
- veće uključivanje medija u promicanje romske kulture, povijesti i tradicije;
- izrada posebne strategije za kulturu Roma u Makedoniji;

- romski jezik i kultura iz izbornog predmeta koji se sada održava u nekoliko općina, da postane obvezan, što će mladim Romima pružiti priliku da nauče jezik, abecedu, povijest, kulturu i tradiciju koja je trenutno većina romske zajednice znaju malo ili ništa;
- u onim školama i općinama u kojima romski jezik uopće nije prisutan, treba se potruditi da ga se uvrsti kao izborni predmet ili u redovnu nastavu kao obvezni jezik;
- povećati zanimanje države za financiranje i tiskanje knjiga, časopisa, tjednih i mjesečnih novina, imajući u vidu da u ovom trenutku ne postoji niti jedna tiskana knjiga, časopis ili novina na romskom jeziku;
- veće uključivanje medija u promicanje romske kulture, povijesti i tradicije, posebno u dokumentarnim filmovima i kao pozitivni primjeri kulturnih događaja i pozitivni primjeri za integrirane mlade Rome;
- izrada strategije za Rome u području kulture koja je, osim na nacionalnoj razini, dobro dati primjer i za kulturne strategije koja će se primjenjivati i razvijati na lokalnoj razini. (*prema: Helsinški komitet, 2014: 109*)

Trebaju li Romi i nakon 2020. opet proces emancipacije? U zadnjih pet godina je uočeno nazadovanje. Kolegij Metodika nastave romskog jezika na skopskom Pedagoškom fakultetu je izbačen iz nastave, a kolegij Romski jezik 1 – 4 koji se slušao 4 semestra na Filološkom fakultetu u Skopje se više na izučava. Pored toga, još ne postoji kulturni dom ni knjižnica u naselju Šuto Orizari, a nastava na romskom jeziku u osnovnim školama se ne održava kao obvezan predmet. Naime, romska djeca kojima je romski maternji jezik te koja imaju problema s razumijevanjem nastave na makedonskom jeziku jer ga ne znaju, romski se jezik nudi samo kao izborni. U Makedoniji se još ne razmišlja o nekom modelu bilingvalne nastave. Kako navodi Demir (2017:225): „Rješenje za problem obrazovanja Roma može biti obrazovanje na svom materinskom jeziku jer prema podacima koje smo naveli oko 80% njih govori romski jezik“. On vjeruje da će model dvojezične nastave od 1. do 3. ili do 5. razreda pomoći romskim učenicima da postignu bolje obrazovne rezultate i lakše i brže nauče makedonski jezik. Tako bi se napravila lakša integracija i inkluzija romske djece u obrazovnom procesu.

5. Zaključak

Prvi podatci o dolasku Roma na makedonske prostore čine teoretski dio ovog rada, a povijesno se vezuje uz Bizantsko Carstvo. Krajem 13. i 14. st. Romi se spominju kao stanovnici balkanskih bizantskih i makedonsko-srpskih zemalja. Iz tog razdoblja datiraju crkvene naredbe carigradskog patrijarha upućene parohijskim svećenicima i crkvenim velikodostojnicima o zabrani komunikacije sa Romima.

Iz tog vremena je još mnogo zapisa u različitim dokumentima u izuzetno bogatim arhivima koje je imala turska državna i lokalna administracija tog vremena. Osim što su živjeli sjedilački, podatci govore da su se Romi zapošljavali kao posluga u bogatim građanskim kućama te da su bili poljoprivrednici, stočari, bravari, voskari te izrađivači čavala, kovači, mesari, obučari, limari i trgovci. Demirova analiza (2017) imenuje skupine te naznačuje geografsku raspostranjenost i profesije kojima su se bavili, ali i opisuje njihove osobine, npr. jezik kojim se služe, način življenja i sl. i to starosjedilaca i polunomada.

Zaključuje se da se o sudbini Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata malo zna. Svjetla na tu prošlost daju istraživanja romskih novinara nakon 1995. i to iz perspektive osobnih priča i sudbina preživjelih ili njihovih potomaka. Potvrđuje se da su i Roma u Makedoniji tijekom Drugog svjetskog rata bili žrtve holokausta i nacističkog genocida. Nažalost, takve sudbine nisu dokumentirane već su samo dio obiteljskih uspomena. Također, izvjesno je da je stotinjak Roma poginulo na Srijemskom frontu na koncu rata u 1944. Niti socijalistička društvena transformacija nije pogodovala Romima jer još nisu razvili aktivizam vezan uz prosvjetiteljstvom niti su imali osmišljenu kulturnu politiku očuvanja romske baštine i tradicije. Prepuštajući se politikama socijalizma bez jasne strategije očuvanje svoje kulture i jezika, Romi iz Makedonije se nisu priključili procesu emancipacije, a koji je bio u tijeku u zemljama okruženja odmah nakon Drugog svjetskog rata.

O pokušaju romske emancipacije, njihovu osnaživanju i integriranju u društvo kao složenome i dugotrajnu procesu nailazimo u mnogobrojnim izvorima. Taj proces je ipak uvelike pomogao oblikovanju romske samoefikasnosti, samopouzdanja, samopoštovanja, pozitivne slike u romskoj i neromskoj zajednici te svijesti da mogu biti lideri u kulturno-obrazovnim procesima važnim za njih. Također, ovaj proces je važan za napredak Roma u: formiranju vještina suočavanja i pronalaženju sebe u prošlosti te u razvoju kompetencije i smisla za posredovanje u integrativnom procesu u odnosu Rom – nerom; odgovornost za vlastiti društveni položaj,

međusobne podrške i brige te osjećaja za dijeljenje zajedničke europske sudbine; sposobnosti donošenja odluka, posebice za vlastitu populaciju te za snalaženje u modernim državnim sustavima. Iako su Romi iz istočne Evrope, posebno iz Jugoslavije, igrali ključnu ulogu u emancipatorskim aktivnostima na međunarodnoj razini, one su ipak uglavnom dolazile iz zapadne Evrope. Naime, problem je bio što osnivanje i jačanje romskih organizacija u komunističkim zemljama nije bilo moguće bez odobrenja države.

Stoljetna socijalna i kulturna romska izoliranost, neshvaćanje i bezbrojne predrasude prema njima u dijelu makedonskog naroda im je otežavala i onako težak položaj. Većina makedonskih Roma danas živi u gradovima (95%), dok ih na selu živi samo 5%. Uglavnom su fragmentirani i prostorno disperzirani pa taj demografski pokazatelj traži posebnu pažnju, osobito na socioekonomskom planu. Govorimo li o pozitivnim promjenama u romskoj zajednici, mora se kazati da su one zasluge Roma i europskih romskih elita. Najveće zasluge za romsku emancipaciju u Makedoniji pripadaju Šaipu Jusufu i Faiku Abdiju, a za doprinos razvitku romskog jezika i kulture neromima Viktoru Friedmanu i Krumi Kepeskom.

Krajem 1969. je s romskim Teatrom *Pralipe* i radom mladih kazališnih zaljubljenika se utemeljuje romska kazališna scena. Rahim Burhan, njihov vođa, odlično je poznao romsku tradicijsku kulturu, ali i makedonsku i tursku kulturu te jezik pa je s Teatrom *Pralipe* ostvario niz respektabilnih predstava u Makedoniji i u Europi. Ni nakon 20 godina uspješnog djelovanja u veoma skromnim uvjetima, Teatar *Pralipe* nije dobio prostor za rad, a Makedonija im ga nije dodijelila u *Teatru narodnosti* gdje su bile smještene albanska i turska drama pa se sele u Njemačku gdje su djelovali do početka 21. st. U njihovim redovima je stasala plejada romskih glumaca, a najzvučnije ime je Nedže Osmana.

Nakon 1990. važan doprinos razvitku romske kulture daju „nasljednici“ prvih romskih emancipatora i u kulturi i u obrazovanju na romskom jeziku, a predvodi ih nevladina udruga *Romski kulturni i edukativni centar DARHIA* na čelu s profesorima Fatime i Ljatif Demir koji priređuju analize i evaluacija potreba i preporuka, kasnije potvrđene Strategijom koja se nažalost ne implementira.

Iako je evidentan napor da se poveća broj romske djece u osnovnim i srednjim školama te da se ona motiviraju na upis u visokoškolske ustanove, stanje još uvijek nije zadovoljavajuće. Naime, cjelovit obuhvat djece u osnovnom obrazovanju još nije postignut, a postotak one djece koja prekidaju ili napuštaju osnovnoškolsko obrazovanje je visok pa je i nadalje njihova šansa za ostvarenje životnih postignuća višestruko manja od djece većinskog naroda. Zakonom

propisana podrška djeci i porodicama nije prilagođena potrebama pa nevladina udruga Romski edukativni fond i postojeće afirmativne mjere ne mogu doprinijeti suštinskom poboljšanju uvjeta obrazovanja i razvoja romske kulture u Republici Makedoniji.

U zadnjih pet godina se dapače nazadovalo jer se kolegij Romski jezik 1– 4 u trajanju od 4 semestra se više ne predaje na Filološkom fakultetu u Skopju, a kolegij Metodika nastave romskog jezika na skopskom Pedagoškom fakultetu (koji je bio akreditovan i nerealiziran) ne postoji više u programu fakulteta. Osim toga, još nije izgrađen kulturni dom i knjižnica u naselju Šuto Orizari, a nastava na romskom jeziku u osnovnim školama se ne odvija kao obvezan predmet pa djeci, kojima je romski maternji jezik, veliki problem pričinjava učenje nastavnih sadržaja na makedonskom jer ga ne znaju, a nastava romskog im se nudi samo na izbornoj razini. Bilo bi neophodno da se u Makedoniji počne razmišljati o nekom modelu bilingvalne nastave.

Literatura

- Acton, T., Klímová, I. (2001) The International Romani Union. An East European answer to West European questions? Shifts in the focus of World Romani Congresses 1971 – 2000. In: Guy, Will (ed.) *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 157 – 226.
- Albertyn, R., (2000) *Conceptualisation and measurement of the empowerment of workers: an educational perspective*. Dissertation presented for the degree of Doctor of Philosophy. University of Stellenbosch.
- Aloui, L., Petroska-Beshka, V., Najchevska, M. (1999) *Situation Analysis of Roma Women and Children*. Skopje: UNICEF.
- Bognar, B. i Simel, S. (2013). Filozofska polazišta pozitivne pedagogije. *Metodički ogledi*, 20 (1), 137-168. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/109523>
- Bosić, N. (2017) *Značaj primijenjenog kazališta za osnaživanje i emancipaciju mladih odraslih osoba*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski Fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:059941>
- Demir, Lj. (2012) Romani Cultural After School Activities as an Instrument for the Better and Easier Inclusion of Romani Children and Youth in the Formal Educational Process. In: Bešter, R. at al. (eds.), *Formal and informal education for Roma: different models and experience*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 117 – 129.
- Demir, Lj. (2017) *Književni i jezički aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji*. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Druker, J. (1997) *Present but Unaccounted for: How Many Roma Live in Central and Eastern Europe, It Depends on Whom You Ask*. *Transitions* 4, No. 4: 22 – 23.
- European Roma Rights Center. (1998) *A Pleasant Fiction: The Human Rights Situation of Roma in Macedonia*. Budapest: European Roma Rights Center.
- Fraser, A. (1995) *The Gypsies*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, UK, mak. prijevod (2003) *Цигани*. Скопје: Слово.
- Friedman, V. A. (1985) Problems in the Codification of a Standard Romani Literary Language. University of North Carolina, Chapel Hill from: *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings: Gypsy Lore Society, North American Chapter*, New York: Gypsy Lore Society, 1985. 56 – 75.
- Friedman, Victor A. (1996a) Observing the Observers: Language, Ethnicity, and Power. In: Hancock, I. (2002) *We are the Romani people. Amesam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

- Friedman, Victor A. (1999) *The romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives*. Acta Linguistica Hungarika, Vol 46 (3 – 4), 317–339.
- Fridman, E. (2010) *Integracijata na Romite vo Slovačka i vo Makedonija – komparativna analiza*. (izvadok od doktorskata disertacija). Skopje: Makedonski centar za megjunarodna sorabotka.
- Hodžić, A. (1986) Životni standard romskih domaćinstava. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. *Sociologija sela* 23 (87/90) 27—34.
- Jusuf, Š. (1978) *Amen sam e Titoske o Tito si amaro*. Ljubljana: Založba Univerzum.
- Jusuf, Š. (1996) *Sikljova romani čhib*. Skopje: Prosvetno delo.
- Jusuf, Š. i Kepeski, K. (1980) *Romani gramatika / Romska gramatika*. Skopje: Naša knjiga.
- Liégeois, J.-P. and Gheorghe, N. (1995) *Roma/Gypsies: A European Minority*. London: Minority Rights Group.
- Macura, M. (1993) Demografske promene i društveni razvitak Roma. U: Macura, M., Mitrović, A. (ur.), *Društvene promene i položaj Roma*. Beograd: SANU, str. 26 – 34, Odeljenje društvenih nauka, Komisija za proučavanje života i običaja Roma, knj. 2.
- Marushiakova, E. i Popov, V. (2000) *Gypsies in the Ottoman Empire*. Centre de recherches tsiganes. University of Hartfordshire Press Romi; srpski prijevod: *Romi u Turskom Carstvu. Prilozi za istoriju Balkana*, 2003, Subotica.
- Marushiakova, E. i Popov, V. (2005) The Roma – Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, Wojciech et al. (eds.). *Nationalismus Across the Globe*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 433 –455.
- Matras, Y. (1998) The development of the Romani civil rights movement in Germany 1945 – 1996. In: Tebbutt, Susan (ed.) *Sinti and Roma in German-speaking society and literature*. Oxford / Providence: Berghahn, 49 – 63.
- Mikanović, B. R. (2015) *Humanističko vaspitanje i emancipacija ličnosti*. http://izdavastvo.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download_/1407_38bbf7d0_725a9bd07ce5812bd14889a3 (pristupljeno 12.08.2020)
- Polić, M. (1997) *Čovjek – odgoj – svijet, mala filozofijsko odgojna razložba*. Zagreb: KruZak
- Turner, R. (1927) *The position of Rromani in Indo-Aryan (History of the Rromani language)*. Edinburg. Paris: INALCO (2009)
- Vukanović, T. (1983) *Роми (Цигани) у Југославији*. Врање: Штампарија Нова Југославија.

Анализа помеѓу имплементација и реалност на националната стратегија за инклузија на Ромите, Декада на Роми 2005 – 2015. (2014) / [автори Воислав Стојановски ... [и др.] Скопје: Хелсиншки комитет за човекови права на Република Македонија.

Демир, Љ., Демир, Ф., Дурмиш, Н. (2019) *Граматика на современиот ромски јазик*. Скопје: Матица македонска.

Zavod za statistika na Republika Makedonija., 1998. Statistički godišnik na Republika Makedonija, Skopje: Zavod za statistika na Republika Makedonija.

Лужина, Ј. (2005) Своевидно театарско чудо: Триесет и пет години Театар на Ромите „Пралипе“ 1971 – 2006. *Идентитети: списание за политика, род и култура*, 4, Скопје: Институтот за општествени и хуманистички науки. 279-299. <https://identitiesjournal.edu.mk/index.php/IJPGC/article/view/156> (pristupljeno: 10. 8. 2020)

Мирдита, С. (2019) Геноцидот на Ромите на Балканскиот полуостров во Втората светска војна. Во: Марковска, М. (ур.) *Зборник на стручни трудови, прва конференција за сеќавање, одговорност и препознатливост на Ромите жртви на холокаустот*. Битола: Национална установа – Универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“. стр. 34 - 45

Митровиќ, А. (1996) Положај Рома у друштву – могући приступ истраживању ромске популације. У: Мацура, М. и Становчиќ, В. (ур.) *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*. 807 – 18. Београд: САНУ.

Никодиновски, Љ. (2007) *Естетиката на алтернативниот театар во Македонија*. Докторска дисертација. Скопје: Филозофски факултет.

Петровска-Бешка, В. (1995) *Социолошка ревија*. год.1, бр.1, Скопје.

Стојмилов, А. и Апостоловска Тошевска, Б. (2016) *Социоекономска географија на Република Македонија*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј, Природно Математички Факултет.

Цепенков, М. (1892) *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Софија, Книга VIII, Министерство на народното просвещение.

Веб-страница на Министерството за образование и наука <http://www.mon.gov.mk/index.php/ministerstvo/2010-05-14-08-54-49>. pristupljeno 15.08. 2020

Граѓански дневник

<http://www.uslugi.gov.mk/GrDnevnikDownload.aspx?OrganID=2D46106D10D34CD0B28C7F0A45509CA9> pristupljeno 12.08. 2020

<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/15/srpski/K02051405.shtml>. pristupljeno 12.08. 2020

<http://www.audioifotoarhiv.com/gosti%20sajta/Nada-i-Nedjo.html>, pristupljeno 12.08. 2020

<http://www.coe.int/education/roma>, Roma Histroy, Institutionalisation and Emancipation, 6.2. pristupljeno 12.08. 2020

<http://www.romskiportal.com/2018/12/04/poznati-romski-glumac-nedo-osman-o-zivotu-roma-u-zapadnoj-europi/> pristupljeno 12.08. 2020

<http://www.yugopapir.com/2015/04/saip-jusuf-jugoslavija-jedina-zemlja.html> pristupljeno 12.08. 2020

<https://mk.wikibooks.org/wiki/македонија> во борбата против фашизмот pristupljeno 15.08. 2020